

ІНСТИТУТ ВИЩОЇ ОСВІТИ
АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

На правах рукопису

Банчук Микола Васильович

УДК 323.25:340.111.5

**ІДЕОЛОГІЯ ТА КУЛЬТУРА ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОЗАХИСНИХ
ОРГАНІВ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
(ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ)**

Спеціальність 23..00.03 – політична культура та ідеологія

Дисертація на здобуття вченого ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник
Андрущенко Віктор Петрович
доктор філософських наук,
професор

Київ
2004

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ РОЛІ ТА ФУНКЦІЙ ПРАВОЗАХИСНИХ ОРГАНІВ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	8
ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ.....	35
РОЗДІЛ 2 ОСНОВНІ СУПЕРЕЧНОСТІ ТА ТЕНДЕНЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: ДЕМОКРАТІЯ І ПОРЯДОК.....	38
ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ.....	80
РОЗДІЛ 3 ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА КУЛЬТУРА ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОЗАХИСНИХ ОРГАНІВ У СИСТЕМІ СУЧАСНИХ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ.....	82
ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ.....	115
РОЗДІЛ 4 МОДЕРНІЗАЦІЯ КУЛЬТУРНО-ІДЕОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОЗАХИСНИХ ОРГАНІВ У ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	119
ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО РОЗДІЛУ.....	152
ВИСНОВКИ.....	155
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	158

ВСТУП

Актуальність дослідження ідеології та культури діяльності правозахисних органів у системі громадянського суспільства обумовлена потребами практики, насамперед, потребами забезпечення належного порядку в державі в період суперечливого утвердження демократичних відносин.

Здійснювана органами внутрішніх справ охорона громадського порядку перебуває у тісному зв'язку із суспільною безпекою, яка, своєю чергою, є складовою національної безпеки. Загалом забезпечення безпеки громадян, держави і суспільства в цілому є важливою умовою існування громадянського суспільства, яке формується в Україні. Тому правозахисні органи виявляються безпосередньо відповідальними за рівень свободи і безпеку кожного громадянина на території України і за її межами.

З огляду на сутність безпеки основними принципами її забезпечення виявляються законність, дотримання балансу життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави щодо усталеного правопорядку та інтеграція з міждержавними системами безпеки. З кожним новим етапом розвитку суспільства, з розширенням демократичних засад і активізацією особистісного фактора зростає необхідність у стабілізації, врегульованості й гарантованості взаємин людей. Тому зміцнення безпеки є стійкою тенденцією розвитку суспільства. Така тенденція зумовлена об'єктивними потребами та інтересами людей, які повинні використовувати усі наявні правові засоби, насамперед право і законність, для постійного зміцнення власної безпеки. Втілення в життя цієї тенденції, реалізація волі та інтересів державної влади і народу є безпосереднім завданням правозахисних органів в умовах подальшої демократизації суспільства.

Аналізу означеної проблеми присвячені розвідки таких авторів, як В.Андрущенко, О.Бандурка, О.Бабкіна, І.Бондаренко, І.Воронов, С.Гаврик, А.Деркач, В.Журавський, Зайчук, С.Ківалов, В.Комаров, М.Мельник,

О.Мироненко, М.Михальченко, Ю.Москаленко, В.Пазенок, І.Петрова, М.Пірен, В.Ребкало, С.Рябов, В.Скуратівський, В.Тацій, Ю.Шемшученко та ін.

Разом з тим, незважаючи на досить розгалужену систему наукових публікацій, проблема визначення місця і ролі правозахисних органів в системі громадянського суспільства залишається все ще відкритою. До розряду запитань відносяться такі сюжети, як сутність і напрями трансформації моделі правозахисних органів у структурі громадянського суспільства, їх функції та механізми діяльності, характер взаємодії з інститутами громадянського суспільства, ефективність діяльності тощо. Потреба в їх розгляді якраз і обумовила вибір теми та спрямованість нашого дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації пов'язана з науковими комплексними дослідженнями Інституту вищої освіти АПН України, зокрема, із завершеною науково дослідницькою темою (2002 - 2003 рр.) „Трансформація системи вищої освіти в Україні як наукова, політико-правова і соціокультурна проблема” (державний реєстраційний номер РК 0100У00347). Дисертант досліджував правовий аспект загальної тематики, особливо, правове просвітництво та підготовку кадрів для правозахисних органів. Тема дисертації затверджена Вченою радою Інституту вищої освіти Академії педагогічних наук України (протокол №10 від 27 листопада 2003 року).

Метою дослідження є аналіз ідеології зміни місця та ролі правозахисних органів, культури їх функціонування (діяльності) в контексті розвитку громадянського суспільства.

Автор зосереджується на послідовному розв'язанні таких **дослідницьких завдань:**

- сутність “громадянського суспільства”, його взаємодія з правозахисними органами державної влади та управління;
- динаміка громадянського суспільства в Україні, зміна ідеології та культури діяльності в ньому правозахисних органів;

- демократизація ідеології та культури діяльності правозахисних органів;
- модернізація функцій правозахисних органів в контексті становлення та розвитку громадянського суспільства;
- механізми утвердження сучасної ідеології і культури діяльності правозахисними органами у взаємодії зі структурними компонентами громадянського суспільства.

Об'єктом дослідження є система діяльності правозахисних органів України на етапі реформування сукупності суспільних відносин, що складають соціальний організм країни.

Предметом дослідження є модернізація ідеології і культури функціонування та розвитку правозахисних органів у горизонті громадянському суспільстві, що формується на теренах України.

Методологічну базу дослідження складають фундаментальні наукові праці, що опубліковані наприкінці ХХ та на початку ХХІ ст. з проблем філософії політики, розвитку громадянського суспільства та організації влади. Автор дотримувався принципів історизму, об'єктивності, системності та цілісності, причинності та прогнозування. В дослідженні використовувалися методи конкретно-історичного підходу, порівняльного аналізу, які дали всі підстави визначити сутність та зміст ідеології і культури діяльності правозахисних органів.

У результаті дослідження, автор пропонує пізнавальну концепцію системної оцінки змін в ідеології перебудови правозахисних органів України, підняття рівня культури діяльності працівників правозахисних органів, формулює положення – мають **наукову новизну** та виносяться на захист:

- громадянське суспільство є системою незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що створюють і відтворюють умови для самореалізації окремих індивідів і соціальних груп, у взаємодії з державою формують правове поле їх вільної життєдіяльності;

- демократичні процеси, що розгортаються в ході становлення громадянського суспільства, змінюють роль, призначення і загальну ідеологію діяльності правозахисних органів, які із засобів тиску на особистість, характерному тоталітарним суспільствам, поступово перетворюються в інститути її правової підтримки, забезпечення свободи життєздійснення у вільному суспільстві;

- серед основних напрямів трансформації ідеології та культури діяльності правозахисних органів автором дисертації виокремлюються: а) посилення відповідальності правозахисних органів перед особистістю; б) пом'якшення кримінальної політики та судової практики; в) демократизація правозахисних органів; г) ґрунтовий правовий супровід діяльності правозахисних органів; д) досягнення стабільності правового регулювання; ж) можливість введення норм застосування звільнення від кримінальної відповідальності і покарання (звільнення від відбування покарання з випробуванням тощо);

- громадянське суспільство вимагає прозорості у діяльності правозахисних органів; їх закритість, притаманна авторитарним режимам, поступається місцем відкритості, що реалізується (в межах, унормованих законом) через ЗМІ, освітні та просвітницькі канали або через безпосередній контакт представників керівників силових структур з громадськими організаціями та окремими громадянами;

- громадянське суспільство модернізує виховну та освітню політику і практику правозахисних органів як стосовно громадян загалом, так і стосовно осіб, що відбувають покарання в місцях позбавлення свободи; воно сприяє утвердженню в їх діяльності таких принципів, як демократизація, толерантність, справедливість, полікультурність, ідеологічна неангажованість, відкритість тощо;

- в дисертації сформульовані рекомендації щодо розширення та поглиблення зв'язків відповідних підрозділів правозахисних органів із ЗМІ та громадськими організаціями.

Теоретичне значення дослідження полягає у розкритті ідеології діяльності та напрямів модернізації культури правозахисних органів у громадянському суспільстві.

Дисертація має також **практично-прикладне значення**. Воно дає можливість сформулювати конкретні пропозиції щодо поліпшення роботи правозахисних органів в сучасних умовах і в перспективі. Результати дослідження можуть бути використані в навчальному процесі, зокрема, в ході підготовки кадрів для роботи в правозахисних органах. На їх основі може бути підготовлений спецкурс для студентів юридичного профілю.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки, практичні результати дисертаційного дослідження доповідались і обговорювались на Вченій раді та засіданні відділу Інституту вищої освіти АПН України, на ряді науково-практичних конференцій, а саме: Міжнародній науковій конференції “Проблеми розвитку між відносинами України і Польщі: політологічний аналіз” (Київ, 2002), Перших міжнародних “Драгомановських читаннях” (Київ, 2003), Всеукраїнській науковій конференції “Всеукраїнські юридичні читання молодих вчених” (Київ, 2004), Всеукраїнській науково-практичній конференції “Релігієзнавство у структурі навчально-виховного процесу ВНЗ” (Київ, 2004).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 5 робіт, з них 3 статті у фахових виданнях ВАК України.

Структура і обсяг роботи. Мета і завдання дослідження та логіка реалізація пізнавальної концепції визначили структуру дисертації, що складається із вступу, чотирьох розділів, висновків і переліку використаних джерел (297 позицій). Обсяг роботи – 180 сторінки, основна частина дисертації – 158 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ РОЛІ ТА ФУНКЦІЙ ПРАВОЗАХИСНИХ ОРГАНІВ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Утворення справжнього, дієздатного громадянського суспільства в нашій країні є актуальною, нагальною проблемою. Україна здійснює лише перші кроки на шляху до розбудови власної державності. Цей шлях передбачає увиразнення загальних рис власної моделі соціального розвитку, котра б була спроможна гармонізувати інтереси держави з прагненнями різних суспільних груп, автономних асоціацій та окремих індивідів. Саме такий підхід може сприяти свідомому обранню відповідної соціально-культурної орієнтації України та визначенню її соціально-цивілізаційної належності. Розв'язання цих проблем завбачує прискіпливе ставлення як до західноєвропейського досвіду у громадянській сфері, так і до власної громадянської і духовної історії, її набутків і втрат, пошуків гідного людини способу існування та самореалізації її в суспільстві. Саме громадянської самореалізації так бракувало пересічній людині в Україні протягом останніх сторіч.

Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми становлення громадянського суспільства були об'єктом рефлексії всієї історії європейської культури – Платона і Аристотеля, Цицерона і Августина, Т. Гоббса і Д. Локка, Н. Макіавеллі і Т. Пейна, Ж.-Ж. Руссо і А. Де Токвіля, Ш. Монтеск'є і Д. Мілля, І. Бентама і Ж. Сисмонді, Й. Гердера і Г. Гегеля, К. Маркса і Ф. Енгельса, М. Вебера і А. Грамші та ін. [1; 15; 34; 53; 69; 66; 62; 77; 147; 154; 150; 167; 159; 185; 190; 216; 232; 265; 286]. В сучасній західній філософсько-історичній традиції їхні шукання продовжили, зокрема, Г. Арендт, Р. Арон, І. Берлін, Ф. Бродель, Ю. Габермас, Ф. фон Гайек, К. Поппер, А. Тойнбі [14; 16; 17; 36; 46; 58; 60; 198; 264].

В перше в політичній думці поняття громадянського суспільства сформоване такими мислителями як Аристотель. Античний мислитель вважав, що зміст цього поняття може змінюватись залежно від міри соціальної свободи і соціального ладу в державі. Пізніше цю загальну установку підхопили і продовжили Грацій, Гоббс, Локк, Гегель і Маркс. Сьогодні поняття громадянського суспільства інтерпретується багатьма багатьма мислителями. У загально філософському розумінні це поняття, як і в Аристотеля, включає в себе поєднання певної міри політичної свободи з економічною незалежністю людини. Сучасний світ визнав, що громадянське суспільство це база узгодження стосунків людини і держави в особі носіїв влади. З одного боку громадянське суспільство складається під патронатом держави, з іншого - держава утворюється для обслуговування громадянського суспільства. Особливість епохи визначається співвідношенням цих двох елементів і залежить від того, який із них домінує. Історія залишила нам певні здобутки щодо формування цих стосунків. Майже всі вони актуальні і сьогодні.

Громадянське суспільство як поняття, внесене в науку Аристотелем, який обґрунтував, що істинне громадянство, а отже і складене з громадян співтовариство, існують тільки там, де верховна влада діє в інтересах загального блага, тобто в державах, які грецький філософ називає „правильними”, де особи, що визнаються громадянами, можуть брати рівну участь в громадському житті. Мова йде про "єдину по теперішньому часу, правильну державу", стверджував Аристотель, що дозволяє "безлічі діяти в інтересах загальної користі", або про таку тільки форму правління, при якій і влада і закони забезпечують "щасливе і самовдоволене життя для того суспільства, яке може бути назване співтовариством громадян".

Середньовіччя ідею громадянського суспільства трактувало виключно в теологічних категоріях. У Августина, наприклад, свобода людини розглядається як „добро”, в той час як держава трактується як інструмент

примусу й наслідок людської гордині. Їх ідеальне співжиття можливе ише в „Градї Божім”, що досягається християнізацією населення і правителів.

Зростання інтересу до проблеми громадянського суспільства, взаємовідносин громадянина і влади спостерігається в філософсько-політичній думці італійського Відродження. Ніколо Макіавеллі, зокрема, уявляв громадянське суспільство як сукупність інтересів - класових, станових, партійних, що протистоять (суперечать) одне одному. В такому суспільстві для демократії немає ґрунту, так як остання вимагає від народу належної етичної основи - благородства, честі, відваги у всьому, що відноситься до захисту суспільного інтересу і тим більше республіканського ладу, інакше кажучи, гідного суспільства вільних індивідів. У нравах людей (зіпсованих або дійсно моральних) Макіавеллі вбачає причину соціальних і державних. За його переконанням, суспільство, що уражене користолюбством і що тільки з цим зв'язує своє благополуччя, нездатне ні відтворити республіканську форму правління, ні тим більше захистити її. Пасивне суспільство, що зрідка відгукується на опір пригнобленню, не може вважатися громадянським. Орієнтуючись на людину-егоїста, яка сама собі творить закон Макіавеллі звертається до володаря й пропонує людству рецепт „сильної влади”, яка має можливість приборкати розбещеність і гультяйство принципів та сеньйорів і одночасно подолати зневіреність у владі простого люду.

Протилежну позицію щодо взаємовідносин людей в системі суспільно-владно-державних відносин обстоював, повертаючись до античної моделі громадянського суспільства, Гуго Грацій. Людина, вважав мислитель, зацікавлена в тому, щоб у суспільстві панував порядок. Спираючись на концепцію природного права, Грацій виводить з нього суспільний початок і суспільний союз, здатний діяти відповідно принципам моралі і права. На його думку, на тій же основі природного права виникає і держава, як необхідний інститут, що служить охороні громадянського суспільства.

Ідею громадянського суспільства підхопило й поглибило Просвітництво. Насамперед, звертає на себе увагу концепція знаменитого глави фізіократів Ф. Кене, для якого на першому місці стоїть економічне суспільство, а вже потім політичне. Політичне суспільство виявляється на другому плані, оскільки суспільство, диференційоване за своєю роллю в чисто економічній сфері. На думку Кене, людина як особистість і громадянин може знайти гідне існування тільки в боговстановленому природному суспільстві, оскільки саме в ньому він може і шукати, і знаходити економічний захист і незалежність, під якою потрібно розуміти передусім захист від державної опіки в майновій сфері суспільної життєдіяльності. Людина, вважає Кене, „просинається як громадянин” лише тоді, коли вона існує як власник.

Наступний філософ-просвітитель Ж. А. Кондорсе розвиток громадянського суспільства пов'язує з просвітництвом, розвитком інтелектуальної культури людей та вихованням. Прогрес у його розумінні є прогресом людського розуму. Саме на цій основі й формуються достойні умови політичного порядку, які Кондорсе однозначно пов'язує з „силою просвітництва”.

У розгорнутому вигляді подібну ж позицію обстоюють Вольтер і Руссо, Даламбер і Дідро, Ламетрі та інші представники філософсько-політичної думки Просвітництва. Свою особливу конституцію громадянського договору, того, що створює "політичний організм" Жан-Жак Руссо викладає в наступних словах: коли кожний з нас "передає в загальне надбання і ставить під загальне керівництво загальної волі свою особистість," тоді утвориться щось нероздільне ціле. З цієї сукупності виникає народ: кожний хто до нього належить, виступає в двох неспівпадаючих іпостасях: як громадянин, що бере участь у верховній волі, - по-перше, і як підданий, вимушений підпорядковувати свою особисту волю державі, - по-друге. Таким чином, через громадський договір людина переходить з стану природного в стан соціальний. З цим новим для

індивіда станом Руссо зв'язує три головних якості, що створюють особистість: право власності на все, чим володіє, цивільну свободу, обмежену єдиною загальною волею; свободу моральну, що заважає йому діяти відповідно до першого ж бажання, тобто як раб, а не як громадянин.

Відомий французький філософ, політолог і юрист Шарль Монтеск'є пов'язував правове положення особистості з політичним устроєм держави. У невиданих параграфах "Духу законів" Монтеск'є писав про деспотію, при якій всі люди рівні між собою, тому що всі вони живуть в політичному рабстві. Про громадянську свободу Монтеск'є говорить як про можливість і право робити все, що дозволене законами. Для громадянина, вважав мислитель, політична свобода є той душевний спокій, який коріниться в переконанні кожного в своїй безпеці, а що б володіти такою свободою, необхідне правління, при якому усувається страх одного громадянина перед іншим.

Своєрідний поворот у розумінні основ формування „справедливого суспільного устрою”, а в його структурі й „громадянського суспільства” здійснюють такі представники цієї епохи, як Гольбах і Гельвецій. Всупереч Монтеск'є, Гельвецій доводить, що людина, її ідеї, уявлення про світ і саме суспільство, не кажучи вже про його почуття, формуються суспільною середою: людина - продукт середовища. Любов або байдужість, вважає Гельвецій, походять не від природи, а від суспільних і державних структур. Цю ж думку підтримує й Дідро: хороші закони - хороші звичаї і, навпаки, поганий закон - погане суспільство. Звідси: чим освіченіші громадяни, тим освіченіший і сам закон, а те, що "тирани і жреці те і роблять, що кують ціни, що накладаються на народ, може бути пояснено пануючими в суспільстві хибними поглядами". Народне нещастя с передумовою деспотичної форми правління і його опорою.

Ще далі в цьому плані пішов Поль Анрі Гольбах. На відміну від Гельвеція, що приписує людям рівні здібності в науках і мистецтвах, Гольбах

виходить від природної нерівності людей, фізичної й інтелектуальної. Це істина, засвідчена сучасною наукою про людину, вгадана Гольбахом, і з неї для людини витікає необхідність пошуку належної опори в суспільному організмі. Тільки вона здатна задовольнити взаємні потреби людей і забезпечить їм щасливе існування. З природженої нерівності людей Гольбах виводить і потребу в законі, що втримує від поганих і антисуспільних вчинків взагалі. Звідси і потреба в тлумаченні законів, що зобов'язує утворювати уряди, здатні дотримуватися принципів, закладених в основу суспільного договору. За цим договором всі люди рівні в своїх правах і уряди повинні залишатися під невиспущим суспільним контролем, оскільки громадянське суспільство, утворившись з договору, зберігає за собою вищу суверенну владу. Саме суспільство здібне створити і підтримувати належне середовище мешкання. А, яке середовище, такий і сам громадянин. Вимагаючи особистої свободи і рівності для всіх членів громадянського суспільства. Гольбах віддає належне розуму як неодмінній умові належної соціальної і державної організації. Для сучасної цивілізації саме інтелект і належна ділова і цивільна моральність зробили можливим і саме існування соціальної правової держави.

Новий поворот у розумінні громадянського суспільства пов'язаний з іменем англійського філософа й політолога ДжЛокка. В своїх трактатах по управлінню державою мислитель звертає увагу на місце і роль приватної власності на засоби виробництва, яка, за його переконанням, стає найважливішим компонентом переходу з природного стану до громадянського суспільства і держави. Головною функцією останньої якраз і є охорона приватної власності, і тому ця охорона була і буде завжди першорядною функцією держав і урядів. Звідси походить право народу як суверена встановлювати і зміщати правителів, що зневажають його права, і встановлювати такий вид влади, який менш усього схиляється до авторитаризму.

Політична думка І. Канта концентрується, насамперед, навколо людини та її етичних якостей. „Громадянський стан”, за Кантом, є станом здійснення свободи. Він вважав, що до людини належить ставитися не як до засобу для досягнення цілей, навіть благих, а навпаки, лише людина - мета, і аж ніяк не автономна особа, а громадянин, обізнаний, що його власна поведінка відносно суспільства повинно являти собою свого роду критерій загального етичного закону і поведінки. На відміну від своїх попередників Кант, не заперечував в особистості суспільного початку, закріплює і той факт, що суспільне в людині не може і не повинне вбивати або шкодити його індивідуалізму, його особистим інтересам, до яких державі, якщо індивід не переступає межі закону, немає справи взагалі. Бо саме конкуренція особистих інтересів рухає і прогрес суспільства, і саморозвиток особистості. Притому неодмінною умовою виступає те, що суспільство, що складається з власників, буде впевненим в його державно-правовому захисті. Свобода, рівність, моральне пересторога щодо використання людини як засобу будь-яких цілей, а разом з цим – здатність (і мужність) людини керуватись власним розумом – визначають концептуальну основу сутності й змісту громадянського суспільства у цього видатного мислителя.

Гегелем, громадянське суспільство - це передусім система потреб, оснований на приватній власності, а також: релігія, сім'я, стани, державний устрій, право, мораль, обов'язок, культура, освіта, закони і витікаючи з них взаємно юридичні зв'язки суб'єктів. З природного (некультурного) стану, люди повинні вступити в громадянське суспільство, бо лише в останньому правові відносини володіють дійсністю. Внаслідок пануючого в суспільстві розділення вони повинні мати державу як щось самостійне, давнє. Держава тільки тоді задовольнить індивіда, коли вона буде розумною в самій собі. Коли ж говорять про громадянське суспільство, що з'явилося в сучасному світі, вважав Гегель, мають на увазі не що інше, як єдність різних між собою осіб, які його і утворюють.

Центральною ланкою вчення Гегеля про громадянське суспільство виступає людина - її роль, функції, положення. Згідно з гегелівським переконаннями, окрема особа є для самої себе метою, її діяльність направлена передусім на задоволення власних потреб (природних і соціальних). В цьому значенні вона являє собою деякого егоїстичного індивіда. У той же час особистість може задовольняти свої запити не інакше, як знаходячись в певних відносинах з іншими людьми. Співвідношення загальної і особистих цілей створює систему всебічної залежності, а це останнє може розглядатися " як зовнішня держава - як заснована на потребі держава розуму". Не ідеалізуючи громадянське суспільство, Гегель говорить про нього, що з руйнуванням особливостей, створених із задоволенням потреб, в світі з'являється картина розкоші і надмірності на одній стороні, і картина убогості, фізичного і етичного виродження на іншій. І нарешті, громадянське суспільство містить в собі три наступних моменти: систему потреб, що задовольняються за допомогою роботи "одиночного", і "всіх інших", загальну свободу і заступництво власності за допомогою правосуддя: піклування особливого інтересу як частини загального - за допомогою поліції і корпорацій.

Поняття „громадянського суспільства” часто використовував К.Маркс, особливо в ранніх творах.. Його поняття в цей час було близьким до гегелівського. З часом К.Маркс поступово замінює недостатньо чіткий термін "громадянське суспільство", за його думкою, більш чіткими (визначеними) категоріями: виробничі сили, виробничі відносини, спосіб виробництва, залежний від них (відповідаючий їм) соціальний і політичний устрій і т.п. Ідея „громадянського суспільства” поступово губиться. Марксистська політична думка базується на категоріях класів і класової боротьби, соціальної революції як „локомотиву історії”, ліквідації приватної власності, диктатури пролетаріату, знищення буржуазної держави й побудови держави соціалістичної, що

згодом відіме, перетворюючись у суспільне комуністичне самоуправління.

У вітчизняному політичному просторі ця установка довгий час була пануючою. І лише в останні півтора-два десятиріччя в ній з*явились перші паростки переосмислення марксистської соціальної доктрини, а разом з нею – й концепції громадянського суспільства. У вітчизняній політологічній літературі теоретико-методологічні засади дослідження проблеми становлення громадянського суспільства формували і розвивали В.Андрущенко, Є. Бистрицький, І. Бойченко, Г. Дашутін, А. Карась, А. Колодій, В. Кремень, В. Лісовий, М. Михальченко, В. Полохало, М. Попович, Ю. Римаренко, Ткаченко В., М. Томенко, Л. Шкляр; а в діаспорі – І. Лисяк-Рудницький, Р. Шпорлюк та ін. [38; 42; 83; 86; 101; 133; 142; 146; 178; 196; 197; 266; 294]. Однак, незважаючи на вагомий здобутки у цій царині, слід зауважити, що процес усвідомлення ідеї громадянського суспільства як у західноєвропейській, так і в українській духовній традиції ще далеко не завершився. Зокрема, в українській філософській рефлексії майже не досліджено необхідність і призначення правозахисних органів у становленні громадянського суспільства. З огляду на це метою розвідки є теоретико-методологічні засади аналізу проблеми становлення громадянського суспільства в Україні та місця і ролі в ньому правозахисних органів.

За багатовікову історію використання вислів „громадянське суспільство” став полісемантичним: у різних країнах і в різні епохи йому було надано розбіжних значень. Тому перед дослідниками постали завдання: 1) точніше окреслити нормативний зміст поняття громадянського суспільства, встановивши, що воно є як ідеальний тип; 2) визначити його „межі”, відокремивши від інших суспільних феноменів; 3) вивчити моделі громадянського суспільства через з'ясування його спільних і відмінних рис у різних країнах. „Виконанню цих завдань сприяє періодизація розвитку ідеї і практики громадянського суспільства,

прийнятним варіантом якої можна вважати три стадії, виділені професором Каліфорнійського університету Джеффри Александером і умовно названих ним „громадянським суспільством -I, -II і -III” [121, 32].

„Громадянське суспільство” (як соціальний феномен, і як теоретична концепція) охоплює період з кінця XVII до I половини XIX століття. Його основні положення були сформульовані такими видатними мислителями як Д. Локк, А. Фергюссон, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Кант, Г. Гегель, А. де Токвіль. Зокрема, у класичному творі Алексіса де Токвіля про американську культуру й інституції початку XIX століття відстоюється ідея про те, що громадянське суспільство є основою здорової демократії. На думку Токвіля, ієрархічно організовані інститути (від Церков до приватних асоціацій) служили американській демократії тим, що посилювали здатність суспільства стримувати диктаторські можливості держави, виступали як „великі навчальні заклади” з виховання таких демократичних цінностей, як довіра, терпимість і здатність до компромісів, а також підтримували рівність серед громадян.

Започаткувавши соціокультурний підхід до розуміння громадянського суспільства, Токвіль акцентував увагу на моральному та соціопсихологічному впливові мережі громадських асоціацій, зайнятих вирішенням повсякденних „малих” справ. Саме ці організації формують „місцеві і особисті свободи”, створюють необхідне для демократії активне соціальне поле, поширюють дух солідаризму, терпимості та кооперації, а також створюють ситуацію наявності „пильного громадського ока”, яке повсякчас слідкує за владою [265, 412-418]. Така інтерпретація видається найбільш плідною при розгляді громадянського суспільства як „стратегії переходу” до демократії в посткомуністичних суспільствах, бо вона акцентує увагу не стільки на негативних функціях громадянського суспільства (наприклад, бути противагою владі, служити заборолом проти диктатури), скільки на позитивних аспектах його розвитку (зокрема, створювати громадянську культуру, формувати сприятливе для

демократії соціальне середовище). З огляду на це книга Алексіса де Токвіля, в якій показано тісний зв'язок і в певному сенсі тотожність громадянського суспільства та демократії, залишається насущною і для аналізу сучасного суспільства.

Отже, „громадянське суспільство-I”, є не що інше, як буржуазне суспільство, яке утверджує ліберальні свободи, підкоряється законам, формує громадську думку щодо проблем, котрі визнаються загальнозначущими. В міру усвідомлення цих проблем зростає стурбованість щодо них, ширяться класові антагонізми, загострюється класова боротьба. Тому теорія громадянського суспільства, яка акцентувала увагу на позитивних, солідаристських аспектах, відходить у минуле. Настає період „громадянського суспільства-II”, який триває від середини XIX ст. до другої половини XX ст. Стають популярними соціалістичні концепції суспільного розвитку, серед них одна з найрадикальніших – марксизм. К.Маркс і Ф.Енгельс та їх послідовники оголошують громадянські зв'язки і громадянське суспільство формою класових відносин, яка породжена капіталістичним способом виробництва і приречена загинути разом з ним [155, 134-137].

Італійський марксист Антоніо Грамші декларує ідею ліквідації поділу на громадянське суспільство і державу і побудови так званого „регульованого суспільства” [78, 478]. Його міркування з'єднали майже розірвану традицію теорії і практики громадянського суспільства в західних країнах, а сам він став провісником наступного етапу в її розвитку – „громадянського суспільства-III”. Саме прихильники марксизму актуалізували концепцію громадянського суспільства в другій половині XX ст. „Для них знання Гегеля, молодого Маркса і Грамші було живим зв'язком з концепцією громадянського суспільства і дихотомією „державна – суспільство” [12, 25]. Найбільш відомим серед цих дослідників був Юрген Габермас, теорія „сфери відкритості” якого справила істотний вплив на теоретико-методологічні засади дослідження проблеми

становлення громадянського суспільства [58, 11-13]. Як зазначає сам автор „Структурних перетворень у сфері відкритості”, „варто б лише згадати про теоретичну перспективу, яка окреслюється, коли перевіряють *нормативний* зміст самоорганізації суспільства, який радикальними демократичними засобами усуває розділення держави та підприємницького загалу на підставі *фактично* посталої функціональної взаємопроникнення обох систем. Сам я дотримувався погляду, що політичній відкритості внутрішньо притаманний потенціал до суспільної самоорганізації, а також цікавився зворотним зв'язком, через який той складний розвиток подій впливав на соціальну державу та на усталений капіталізм у суспільствах західного типу, а саме:

- вплив на приватну сферу, як на суспільне підґрунтя приватної автономії;
- вплив на структуру громадянської відкритості, а також на склад і ставлення публіки;
- вплив на процес легітимації масової демократії” [58, 19-20].

Але, як зауважує Омар Енкарнасьйон, далеко не всі вчені і політики стали б доводити, що громадянське суспільство само собою, може обумовити консолідацію демократії. Мало того, на думку вченого, досить часто дискурс про долю демократії в суспільствах, що пережили тривалий період авторитарного правління, ґрунтувався на переконаності у зворотному [97, 48]. Водночас політику демократизації відстоює Леррі Даймонд, який наполягає на тому, що енергійне громадянське суспільство є, можливо, істотнішим фактором консолідації і збереження демократії, аніж її започаткування. Прямо запозичуючи свої тези у Токвіля, Даймонд пояснює, що громадянське суспільство сприяє демократизації тим, що створює основу для обмеження державної влади, стимулює політичну участь і виробляє досвід і ефективність дій демократичних громадян, а також “допомагає громадянам у колективному досягненні і захисті їхніх інтересів і цінностей [97, 48].

Отже, теоретична концепція громадянського суспільства – це давня, але й понині дуже актуальна наукова парадигма, котрій притаманний значний аналітичний, нормативний і політичний потенціал [116, 14-22]. Крім того, центр ваги в сучасних дослідженнях соціальних проблем перенесено на демократичні аспекти, в осерді яких перебуває саме концепція громадянського суспільства. Остання, на думку Ганни Арендт, має будуватися з врахуванням двох тісно взаємопов'язаних, однак не тотожних феноменів. По-перше, сутність громадянського суспільства полягає в тому, що все, що з'являється в громадській сфері, і що кожен може побачити і почути, має якнайширшу гласність [14, 55]. „По-друге, термін „громадський” сам настільки надає значення світові, що він робить його спільним для нас усіх і тому відрізняється від нашого приватного місця у ньому. Цей світ, однак, не тотожний землі чи природі, як обмеженому просторові для руху людей та як необхідної умови органічного життя. Він пов'язується з людським артефактом, з виробами людських рук, а також з стосунками між тими, хто разом заселяє світ, який створила людина. Жити разом у світі – означає, що світ речей знаходиться між тими, для кого він спільний ...; це, ніби, світ „поміж” (*in-between*), який водночас об'єднує і роз'єднує людей” [14, 57].

Слід враховувати й те, що на сучасному етапі розвитку соціальних наук для осмислення теоретико-методологічних засад дослідження проблеми становлення громадянського суспільства і використання набутих знань склались більш сприятливі умови. Ще в 60–ті роки Талкотт Парсонс заклав основи для глибшого розуміння цієї категорії в контексті інших сфер суспільної системи, прив'язавши ідею громадянського суспільства до зростання соціальної солідарності. Він назвав сферу розширеної солідарності „соціальною сферою”, яка структурно відповідає громадянському суспільству [181, 18-19, 244-245].

Крім того, „надзвичайний успіх концепції громадянського суспільства у 80–90-ті роки ХХ ст. пояснюється тим, що за її допомогою спочатку було розроблено нову „стратегію трансформування диктаторських режимів”, а потім вона стала інструментом пояснення, чому і як відбулося падіння комуністичних режимів у Центральній та Східній Європі та від чого тут залежатимуть успіхи в утвердженні демократичних інститутів” [121, 33]. Водночас Френсіс Фукуяма окреслив контури розвитку ліберальної демократії на найближчу перспективу, виділивши „чотири рівні, на яких має відбутись зміцнення демократії, і кожен з них вимагає відповідного рівня аналізу” [279, 62] – це ідеологія, інституції, громадянське суспільство і культура. Зміни на „рівні громадянського суспільства, відбуваються набагато повільніше, і тут швидкість змін, очевидно, значною мірою залежить від особливостей четвертого рівня, рівня культури.

Громадянське суспільство відродилося порівняно швидко в Польщі, Угорщині, Чеській Республіці та в Балтійських країнах, де існували енергійні альтернативні еліти, готові замінити старі комуністичні еліти. Економічний занепад у цих країнах закінчився після появи здорового приватного сектора, а політичне життя поступово наближається до західноєвропейських зразків. Народження громадянського суспільства відбувається значно болісніше в Білорусі, Україні та у Росії, які залишилися надто залежними від старих комуністичних еліт у формуванні кадрів своїх нових (а іноді не таких уже й нових) інституцій. Ці відмінності можна простежити до рівня культури; з’ясування специфічних механізмів взаємодії між третім і четвертим рівнями буде основним завданням для майбутніх дослідників процесу демократизації” [279, 62].

У своєму розвитку громадянські суспільства в Центральній та Східній Європі повинні враховувати той факт, що найменш серйозним з усіх ідеологічних суперників ліберальної демократії є відроджена форма

комунізму. Щоправда, колишні комуністи повернулись до влади в деяких частинах колишнього комуністичного світу. Однак ці групи, на думку Ф. Фукуяма, не прагнуть більшого, аніж обмеження темпів переходу до капіталізму і розширення соціальних гарантій. Соціологічні опитування показують, що їх підтримують здебільшого пенсіонери, представники колишньої компартійної еліти та інші особи, чие становище за старої системи було кращим. Зайве говорити, що необільшовицька економічна програма не пропонує перспективного плану економічного відродження „Залишається певна форма азійського патерналістського авторитаризму як найсерйозніший новий супротивник ліберальної демократії. Очевидно, азійський авторитаризм є „регіональним” феноменом не меншою мірою, аніж фашизм чи іслам. Ніхто в Північній Америці чи Європі серйозно не думає про прийняття конфуціанства як національної ідеології. Але азійський досвід примушує людей на Заході побачити слабкі місця їхнього власного суспільства, яких не має жодна із трьох інших ідеологічних альтернатив. Лише азіати спромоглися опанувати сучасний технологічний світ і створити капіталістичні суспільства, здатні конкурувати із Заходом справді, як дехто твердить, у багатьох відношеннях кращі за західні. Вже цього одного досить, аби припустити, що питома вага Азії у світовому співвідношенні сил неухильно зростатиме” [279, 62].

Справжній ренесанс концепції громадянського суспільства у західному світі на початку XXI ст. обумовлений новими реаліями розвитку суспільства загального добробуту та пошуками нових форм соціальної взаємодії і соціального захисту. Джон Кін, Чарльз Тейлор, Ненсі Розенблум та інші намагаються знайти пояснення тим змінам, які відбуваються в наш час у інститутах і функціях громадянського суспільства у зв'язку з розширенням соціальних функцій держави, окреслити нові способи його взаємодії з державними структурами. Підкреслюючи, що громадянське суспільство вкрай необхідне для

утвердження демократичного врядування, Д. Кін пише, що там, „де немає громадянського суспільства, не може бути взаємодії й обміну думками між громадянами, здатними публічно обирати свої ідентичності, шанувати свої обов'язки в рамках політично-правової структури, яка забезпечує мир між громадянами, добре функціонування уряду, соціальну справедливість та – перш за все – діє відповідно до принципу, що влада має бути підзвітна суспільству” [116, 78].

Як зазначає зі свого боку Ч. Тейлор, „зараз в англomовному світі є ціла низка популярних, якщо не домінуючих, теорій лібералізму, які я назвав би процедурними. Вони розглядають суспільство як об'єднання індивідів, кожний з яких має власну концепцію хорошого чи вартісного життя, а відповідно і свій власний життєвий план. Призначення суспільства полягає в тому, щоб якомога більше сприяти цим планам, спираючись на певні принципи рівності... Однак багато авторів, здається, погоджується, що принцип рівності або недискримінації був би порушений, якби саме суспільство підтримувало ту чи іншу концепцію хорошого життя. Це було б дискримінацією, бо ми вважаємо, що в сучасному плюралістичному суспільстві є широка гамма поглядів на те, в чому полягає хороше життя. Будь-який погляд, схвалений усім суспільством, належав би тільки частині громадян, у той час, як інші його б не визнавали. І, за браку офіційної підтримки їхніх поглядів, ставлення до останніх було б менш уважним, ніж до тих співвітчизників, які дотримуються усталеної точки зору” [259, 550].

Найпомітнішою фігурою серед оборонців концепції громадянського суспільства є Роберт Патнем, який у своєму знаному дослідженні „Як зробити демократію дієвою” стверджує, що соціальний капітал, створюваний організаціями громадянського суспільства, є критично важливим фактором, котрий пояснює демократичну стабільність і економічне процвітання. Водночас Патнему вдалося спонукати наукову громадськість до найгарячіших дискусій з приводу сучасних тенденцій

розвитку громадянського суспільства в США. Суперечка виникла після публікації ним статей у декількох журналах про звуження сфери громадянського суспільства в країні та про зменшення „соціального капіталу”. Вчений звертає увагу на відомий факт спаду кількості учасників національних виборів упродовж останніх трьох десятиліть. Від стосовно високої позначки на початку 1960-х, кількість виборців до 1990 року спала приблизно на чверть; десятки мільйонів американців знехтували традиційною готовністю своїх батьків долучитися до найпростішого акту громадського волевияву. Подібні тенденції також притаманні учасникам виборів у окремих штатах і місцевостях [183]. Крім того, починаючи від 1973 року кількість американців, які повідомляють, що вони відвідали громадські збори у справах міста або школи, знизилася більш ніж на третину (від 22% у 1973 до 13% у 1993 році). Американці також стали менш довірливими. Відсоток американців, які переконані, що більшості людей можна довіряти, зменшився більш ніж на третину між 1960 роком, коли 58% обирали цю відповідь і 1993 роком, коли зголосилися тільки 37% [80, 33].

В Україні теоретико-методологічні засади дослідження проблеми становлення громадянського суспільства також знайшли належне відображення. Адже жодне дослідження демократії, суспільства, держави сьогодні, наприклад, неможливе без з'ясування сутності громадянського суспільства, механізмів його становлення, співдії з державою та ін.

Як підкреслює Євген Бистрицький, увиразнення змісту поняття громадянського суспільства в процесі з'ясування теоретико-методологічних засад дослідження проблеми його становлення – „де дедалі більше розуміння необхідності існування у суспільстві угруповань (теоретик громадянського суспільства Гегель сказав би також – корпорацій, станів), за допомогою яких у такий спосіб об'єднані люди можуть реально впливати на організацію політичного режиму суспільства, будучи водночас максимально незалежними від влади. Громадянське

суспільство – це сукупність окремих, не залежних особистостей (кожна з яких має свої власні потреби, приватний інтерес), у якій виокремлюються групи громадян на різноманітних засадах єднання, створюючи відповідні самоврядні угруповання. Осередки громадянського суспільства створюються задля захисту власних, приватних інтересів окремих – не залежних один від одного – людей, тобто громадян. Єдине, що їх пов’язує, – це необхідність дотримуватися моральних та правових норм, правові і культурні обмеження” [38, 78-79].

Тому цілком зрозумілим є те, чому так часто під час дослідження теоретико-методологічних засад становлення громадянського суспільства його ідеали різко протиставляються національній ідеї. Коли стверджують, що єдиний сенс національної ідеї полягає у творенні України для всіх громадян, України як правової держави, як загальної громадської держави, йдеться насамперед про утвердження норм та цінностей правової організації політичної сув’язі людей в кордонах України. Політичну організацію нації ототожнюють з правовими відносинами, що мають суто раціональну, універсально-формальну основу, у дотриманні якої й полягає головна функція держави, державної машини, всього корпусу державної влади. На цій основі зароджується мрійництво про правову організацію нашого дезорганізованого суспільства, про правову – некорумповану – владу, некримінальну економіку й т. ін. Але якщо вирішувати питання про найглибшу основу згуртування людей у політичну цілісність нації лише на засадах ідеї громадянського суспільства, висновки не будуть втішні. Адже сама концепція громадянського суспільства також ґрунтується на певних уявленнях про засади людського співжиття. Це визнані, тобто вже легітимні, норми права, правові уявлення, що їх поділяє вся спільнота. Сенс наголосу на ідеалах громадянського суспільства полягає у своєрідному після політичному утвердженні суспільної єдності, в ототожненні політичної

організації та правової спільноти – або, інакше кажучи, ототоженні політики та права [38, 79].

З огляду на це „шлях України з погляду розвитку демократії і перспектив розвитку власне національно-культурних може пролягати лише у намаганні створити (з боку держави, політичної влади) усі можливі умови для побудови сучасної основи політичного консенсусу нації. Такою основою є громадянське суспільство, зв'язок між людьми у котрому відрізняється від суто „націоетнічного, культурницького” розвиненістю приватних інтересів, їх раціональним обґрунтуванням, незалежністю людей від існуючої влади. Йдеться про майбутнє – про організацію на національному ядрі протодемократичної спільноти інституту майбутті демократії, єдності політичної нації. Тоді у минуле відійде протиприродна пов'язаність політики з культурою, коли політики, використовуючи найбільш близькі людям культурні відчуття й переживання, не можуть, своєю чергою, анітрішечки зробити для людей і культури вже тому, що не здатні зрозуміти відмінність між культурою та політикою у сучасну добу. Для цього потрібно й багато, й мало – бачити демократичну перспективу для суспільства, тобто бути демократом не на словах і не в гаслах” [39, 22].

Проблеми теоретико-методологічного плану щодо окреслення структури громадянського суспільства та розмежування політичного, економічного, громадянського та інших секторів або сфер суспільства значною мірою пов'язані з вибором спадкової інтелектуально-теоретичної традиції та запровадженими в неї метафізичними концептуальними схемами. Як зазначає А. Карась, „громадянське суспільство є не просто окремою сферою. Радше воно є відносинами між різними секторами суспільства. Це такого ґатунку відносини, що не лише визнають легітимність громадянського сектора поряд з підприємництвом та урядово-державними інституціями, але й сприяють кооперативній взаємодії у всьому, що стосується публічних проблем. У

цьому сенсі громадянське суспільство усвідомлює громадян у тому, що жоден член суспільства, незважаючи на його наближення до влади, економіки, соціальних висот, не матиме на своєму столі більше, ніж він може відкрито заробити власною працею” [112]. Водночас, на думку автора, феномен громадянського суспільства відрізняється від громадянського суспільства як сфери або сектора за структурною організацією. „Він складається з чотирьох елементів:

а) самопороджувального, за принципами синергетики, „arche”, початку дії, або вияву ініціативи щодо певної мети – це вияв „вільної і відповідальної людської свободи”;

б) потреби іншої людини або людей, яка здійснюється через комунікацію і солідарність з іншими членами суспільних груп;

в) участі і доповнюваності груп або спільнот у контексті цілого;

г) відповідного „arche”, меті і свободі семіозису, або мовно-мовленнєвого дискурсу, через який здійснюється феноменологія значень і взаєморозуміння. Іншими словами, феноменологія громадянського суспільства несе негентронійну інтенцію щодо життєвого світу людини та її самовизначення і здійснення” [113, 97].

Отже, здійснення громадянського суспільства – це здійснення солідарності й взаємодоповнюваності спільноти у такий спосіб, щоб свобода членів цієї спільноти складалася в руслі спрямування життєвого світу до спільного блага.

Для посткомуністичної України, що через історичні обставини і волю її політиків опинилася на роздоріжжі „багатовекторного” розвитку, дослідження теоретико-методологічних засад становлення громадянського суспільства є надто інтригуючим. „Серед тих, хто поділяє вартості свободи демократії і прав людини, значна частина схильна бачити перспективи громадянського суспільства крізь призму „первинного вільного ринку”; вважається, що варто радикально усунути всі заборони на шляху до приватизації, і свобода прийде сама собою. З іншого боку,

гірке розчарування десятима роками економічних реформ і „радикальної приватизації”, а також марним намаганням одержати суспільну солідарність з нурту ринкової економіки, підштовхує іншу частину суспільства до критичного сприйняття і громадянського суспільства, і разом з ним можливостей західно-цивілізаційної моделі розвитку” [122, 21-38].

Соціальна сфера, підкреслює А. Колодій, насамперед, є сферою інституціалізованого спілкування, створення стійких і тимчасових об’єднань і їх використання для індивідуального й колективного саморозвитку. Добровільні громадські об’єднання: економічні, культурно-мистецькі, освітні, благодійні, а також рухи й політичні партії (особливо – на низовому рівні або на початкових стадіях своєї діяльності), незалежні засоби масової інформації, усі інші осередки формування громадської думки, суспільної ініціативи й народного волевиявлення є інститутами громадянського суспільства. Тому інституціалізоване громадянське суспільство – це розгалужена, багатоаспектна мережа різноманітних форм асоціативного життя, волевиявлення й формування громадської думки, забезпечених певною інфраструктурою й автономних стосовно держави [122, 27].

З огляду на це, під громадянським суспільством слід розуміти „автономну (стосовно держави) сферу спілкування та взаємодії, спонтанної самоорганізації і самоврядування вільних і рівних індивідів, чії права захищені конституцією та законами. Його головними інститутами є: добровільні громадські організації і громадські рухи, а також політичні партії на перших стадіях свого формування, поки вони ще не задіяні в механізмах здійснення влади; незалежні засоби масової інформації, що обслуговують громадські потреби та інтереси, формулюють і оприлюднюють громадську думку; сама громадська думка як соціальний інститут; у певному сенсі — вибори та референдуми, як засіб формування і виявлення громадської думки та захисту групових

інтересів; залежні від громадськості елементи судової і правозахисної системи (як-то суди присяжних, народні міліцейські загони тощо) і розподільчо-регулятивні інститути держави загального добробуту.

Проте громадянське суспільство не обмежується інститутами. Як соціокультурний феномен воно є певним типом (моделлю) соціальної організації і взаємодії. Його якісними характеристиками є: довіра, взаємодопомога, толерантність, здатність до кооперованих дій, віра людей у свої сили, зорієнтованість на громадські справи, почуття відповідальності. Отже, говорячи про розвиненість громадянського суспільства в Україні треба мати на увазі як інституційний, так і культурний його аспекти, певну послідовність та тривалість їх формування” [123, 50-53].

Слід мати на увазі, що концепція громадянського суспільства формувалася в системі соціальної демократії. Однак в добу посткомунізму саме ліберальна версія громадянського суспільства стала не просто пріоритетною, а домінуючою в політологічних та політичних дискусіях. Українські ж соціал-демократи послуговуються цією ліберальною версією громадянського суспільства з домінантою інтересу особи над всіма іншими: „Демократія – це не просто форма організації політичної влади народу, це – певний стан еволюційної збалансованості суспільства та влади, традицій та новацій, людської свободи та соціальних зобов’язань. Політична еволюція є сенсом вияву демократії, завдяки чому стабільність породжується стабільністю, новація спирається на традицію, свобода вимірюється відповідальністю. Еволюційне прогресування у напрямку формування демократичних основ буття суспільства вважається гарантією раціональної політики, що виключає ймовірність застосування насильницьких методів у боротьбі за владу. На жаль, Україна сьогодні демонструє світові чисельні приклади ірраціональної політики, що призводять до дестабілізації рівноваги у державі” [156].

Провідною умовою демократичного поступу українського суспільства повинна стати не декларативна, а реальна солідаристська основа суспільства, яка б допомогла прагматично оцінити реальний стан наших реформ. Всі заклики до єднання і події, навколо яких вони лунали в останній час, спрацьовували у прямо протилежному напрямі. Солідаризм у суспільстві повинен брати свої початки у сфері центральних конституційних органів та політичних інститутів, адже саме вони найбільш суттєво впливають на процес виникнення політичних партій та об'єднань. Демократичні структури можуть вважатися консолідованими за умови, якщо вони виконують функції підтримки порядку та управління [156].

Тому для адекватного розвитку громадянського суспільства необхідно забезпечити певні правові умови його функціонування. Оксамитові революції кінця 80–х років у Центральній та Східній Європі породили „радикальний інтелектуальний поворот у бік категорії громадянського суспільства”, зазначає Д. Кін [116, 78]. За будь-яких обставин, утвердження громадянського суспільства в молодих демократіях є непростюю і тривалою справою. „Народження та відродження громадянського суспільства завжди пов'язане з небезпеками”, адже „воно дарує свободу деспотам та демократам рівною мірою”. З цієї причини „незріле громадянське суспільство може перетворитися на поле битви, на якому, завдяки громадянським правам і свободам, лисиці насолоджуються свободою полювати на курей” [116, 51]. Щось подібне відбувається і в Україні, в якій значна частина суспільства прагне сформувати справді демократичні інститути влади, кардинально змінити стосунки держави і громадян, дати людям можливість самим робити вибір і на свій огляд влаштовувати власне життя. Наступним кроком має стати законодавче закріплення намірів та інституціалізація нових відносин.

Необхідно зауважити, що конституційний процес в Україні тривав порівняно довго. Він розпочався з прийняття Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 р. і завершився 28 червня 1996 р. ухваленням нової Конституції України. Декларація прокладала шлях до незалежності, а Конституція її закріпила у політично-правовому аспекті.

Згідно з Конституцією Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою [124, 4]. Вона надає широкі конституційні гарантії прав і свобод людини і громадянина незалежно від походження, майнового стану, статі, раси, мови, релігії, політичних та інших переконань. Гарантовано право кожного на збереження і захист своєї національної самобутності, на розвиток національних мов і культур, на задоволення громадянами своїх соціальних потреб. Організаційне оформлення плюралізму через утворення громадянами партій та громадських організацій забезпечує стаття 36 Конституції України. Зокрема, громадські організації створюються для „здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень встановлених законом...” [124, 15]. Конкретизація відмінностей у структурі, способах утворення та функціях партій і громадських організацій міститься в законі „Про об'єднання громадян”, який було прийнято ще в 1992 р. Водночас, хоч закон і не суперечить чинній Конституції, у ньому не всі особливості діяльності партій та громадських організацій розписані на рівні сучасних потреб. Тому передбачається прийняття окремих законів про партії, про профспілки та інші типи громадських об'єднань. Уже прийняті такі більш вузькі за сферою дії закони, як закон „Про благодійність та благодійні організації” та „Про творчих працівників і творчі спілки”. Потребують законодавчого врегулювання деякі проблеми оподаткування громадських об'єднань та їх фінансової підтримки (спонсорами і державою), а також спрощення процедури їх реєстрації та ін.

Отже, правова, соціальна демократична держава задекларована в Конституції України як намір, як політично-юридичний ідеал, до здійснення якого прагне суспільство. З огляду на це чимало науковців вважає, що громадянське суспільство залежить від держави і не може набути розвинених форм в умовах політичного насильства й тиранії. Тому зворотній зв'язок у стосунках громадянського суспільства і правової держави є дуже важливим. Визнаючи автономність громадянського суспільства, правова держава має реагувати на запити і потреби асоційованого громадянства, видавати відповідні законодавчі акти та слідкувати за їх виконанням, іншими словами, вона повинна створити ситуацію правової захищеності громадян, сформувані сприятливе правове поле для діяльності с творюваних ними громадських інститутів [121, 32].

Як підкреслював свого часу відомий український правник і політолог Богдан Кістяківський, наголошуючи на взаємозалежності, взаємній зумовленості правової держави і громадянського суспільства, „правильне і нормальне справляння державних функцій у правовій державі залежить од самодіяльності суспільності і народних мас. Без активного ставлення до правового порядку і державних інтересів, що виходить із надр самого народу, правова держава немислима” [117, 252]. Але так само й громадянське суспільство неможливе без правової держави, яка „неодмінно передбачає широкі громадянські та народні організації, завдяки яким зростає і її власна зорганізованість” [117, 253].

В умовах модернізації сучасної України істотним фактором гальмування процесів розбудови соціально-правової держави є слабо розвинене громадянське суспільство. Водночас треба мати на увазі, що в Україні використовується ліберальна версія тлумачення громадянського суспільства з його протиставленням державі, тобто як недержавне громадянське суспільство, як система незалежних об'єднань громадян, інститутів, що протистоять державі. Як зазначають Григорій Дашутін і

Микола Михальченко, „є причини, які сприяли швидкій адаптації ліберальної концепції громадянського суспільства: а) поширення її на Заході, звідки українські дослідники черпають не досить критично поняття, визначення, парадигми, ідеологеми; б) у соціалістичному „таборі” тоталітарна держава підпорядкувала собі усе суспільне життя (одержавила його), тому у період розвалу „соціалістичної держави” ідея була проста: „ми, демократи” об’єднуємось проти „них, тоталітаристів”, які уособлюють державу. Тому громадянське суспільство і було зведено до вузької сфери діяльності громадських організацій, незалежних соціальних та політичних рухів, до волонтерських та інших неурядових організацій” [86, 145].

Однак, на думку авторів, таке зведення громадянського суспільства до недержавної сфери є дещо звуженим. „По-перше, вузьке тлумачення громадянського суспільства фіксує факт, що його інститути розглядаються як носії прогресивної демократичної традиції, не зіпсованої владою та грошима. Тоді логічне припущення, що держава взагалі не є носієм прогресивної демократичної традиції.

По-друге, вважається, що інститути громадянського суспільства не потерпають від внутрішніх конфліктів, але практика свідчить про протилежне.

По-третє, виникають завищені сподівання як щодо прогресивної ролі і можливостей у розв’язанні завдань, які не властиві громадським організаціям і можуть бути розв’язані тільки державою.

По-четверте, чи є продуктивним взагалі протиставлення держави та неурядових організацій, тим більше, що такі неурядові організації як політичні партії однозначно є частиною політичної організації суспільства і керують державою, якщо приходять до влади” [86, 145].

З огляду на це варто згадати, що є й інші підходи до громадянського суспільства. Зокрема, існує погляд на громадянське суспільство як на суспільство цивілізоване, яке об’єднує державний і

недержавний елементи. Наприклад, К. Маркс вважав громадянським суспільством таку асоціацію вільних громадян, за якої держава відіме при комунізмі. Як констатують Г. Дашутін і М. Михальченко, „вузьке ліберальне розуміння громадянського суспільства не дозволяє розглянути специфіку демократичних і перехідних суспільств. Те, що зараз зветься „громадянське суспільство України” – лише частина реального громадянського суспільства. Вважаємо, що поняття громадянського суспільства варто розповсюджувати не тільки на неурядові громадські організації, але і на демократичні процедури – вибори, референдум, на приватний сектор економіки і так званий „середній клас”, який є фундаментом громадянського суспільства тощо. Тобто, громадянське суспільство в Україні – це недержавний сектор політики та економіки, який доповнюється тією частиною політичних і духовних відносин в державі, які функціонують як традиції та процедури демократії, зміцнюючи суверенітет народу де допускаються з боку держави порушення прав і свобод людини” [86, 146].

Отже, економічна, політична, правова та моральна культура громадян, культура дій державних і громадських установ і є не що інше, як громадянське суспільство. Звичайно, таке його розуміння потребує деяких уточнень, але воно акцентує увагу на тому, що громадянське суспільство є не стільки набором тих чи тих інституцій, скільки культурно-цивілізаційним виміром суспільства. Сьогодні громадськість країни досягла такого рівня розвитку, що не тільки спроможна, але й намагається запропонувати власне бачення стратегії становлення громадянського суспільства в Україні. На думку учасників проекту „Україна – це ми”, громадськість має бути більш активною та усвідомлювати свою громадянську позицію і виконувати свою роль у творенні майбутнього країни. З огляду на це серед проектних напрацювань зародилася „Національна концепція розвитку

громадянського суспільства в Україні”, розроблена групою українських науковців та громадських діячів [135]. Концепція, зокрема, передбачає:

- реалізацію політики громадської консолідації для вирішення соціально значущих проблем; вона повинна бути спрямована на мінімізацію бідності та забезпечення добробуту для більшості;
- визначення концептуальних засад і принципів, на яких будується взаємодія органів державної влади, органів місцевого самоврядування з бізнес-сектором та державним сектором;
- удосконалення наявних і розробка нових форм соціального партнерства, взаємного співробітництва органів державної влади, органів місцевого самоврядування з бізнес-сектором і державним сектором;
- вироблення ефективних механізмів підтримки діяльності недержавних організацій у реалізації ними соціально значущих програм;
- створення інститутів співдії (інфраструктури) органів державної влади, органів місцевого самоврядування з бізнес-сектором і державним сектором [135, 10-11].

Висновки до першого розділу

Таким чином, розглянувши теоретико-методологічні засади вивчення ролі та функцій правозахисних органів в політичній системі сучасного українського суспільства автор дійшов наступних висновків.

По-перше, автором підкреслюється, що протягом останніх десятиліть в теоретико-методологічному аналізі громадянського суспільства досягнуто значних успіхів у тому, що:

- проаналізовано історичний шлях громадянського суспільства як суспільної реальності і як теоретичної концепції та окреслили певні ідеальні типи громадянського суспільства, що вживаються як інструменти його аналізу;

- визначено зміст і напрямок тих змін, що відбуваються в структурі та функціях громадянського суспільства в країнах Заходу, вказали на необхідність вироблення його нової теоретичної моделі;
- з'ясовано місце громадянського суспільства серед структурних елементів суспільної системи, а також розробили методологію поєднання структурних і культурних підходів при його аналізі;
- проведено порівняльний аналіз конкуруючих з громадянським суспільством моделей соціально–політичної організації і взаємодії, соціокультурних і правових причин їх утворення і зроблено висновок, що плюралізм інтересів та їх організація (навіть незалежно від держави) не завжди дорівнюють громадянському суспільству, так само як наявність розмаїтих громадсько–політичних організацій не обов'язково гарантує консолідацію демократії.

Сучасні дискусії навколо концепції громадянського суспільства, аж до заперечення його евристичної цінності, пов'язані насамперед з тим, що дослідники користуються різною методологією дослідження і акцентуючи увагу на різних сторонах цього складного, багатоаспектного явища.

Певні непорозуміння може викликати і недостатня поки що відмежованість теоретичної абстракції „громадянське суспільство”, яка використовується науковцями як ідеальний тип (інструмент аналізу), від описових характеристик реально існуючих різновидів громадянських суспільств.

По-друге, автором підкреслюється, що політична система сучасного українського суспільства є складним і суперечливим формоутворенням, яке включає в себе низку державно-правових і суспільних інститутів, організацій і установ, які врегульовують політичні відносини між соціальними групами (стратами, державами і народами). Важливою складовою політичної системи є держава, в структурі якої особливе місце і роль займають правозахисні органи. Вивчення їх місця і ролі в умовах становлення та розвитку демократії

та громадянського суспільства, є важливим теоретичним і практичним завданням українського державотворення та розвитку культури.

По-третє, на основі аналізу творів представників світової та вітчизняної філософської, соціологічної, політологічної думки у дисертації підкреслюється, що ідея громадянського суспільства, яку намагається реалізувати Україна, багато в чому змінює теоретичні і практичні уявлення про сенс і функції державних і недержавних інститутів, зокрема, правозахисних органів.

Автор детально аналізує зміст та історичний поступ ідеї громадянського суспільства. У роботі підкреслюється, що „громадянське суспільство” (як соціальний феномен, і як теоретична концепція) охоплює період з кінця XVII до першої половини XIX століття.

По-четверте, автор вважає, що громадянське суспільство в Україні – це недержавний сектор політики та економіки, який доповнюється тією частиною політичних і духовних відносин в державі, які функціонують як традиції та процедури демократії, зміцнюючи суверенітет народу, де допускаються з боку держави порушення прав і свобод людини. Громадянське суспільство є не стільки набором тих чи інших інституцій, скільки культурно-цивілізаційним виміром суспільства.

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ СУПЕРЕЧНОСТІ ТА ТЕНДЕНЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: ДЕМОКРАТІЯ І ПОРЯДОК

Поняття “громадянського” суспільства використовувалось в різних значеннях з вісімнадцятого століття. У сучасних підходах до розкриття змісту цього поняття наголос робиться на розподілі сфер дії держави та суспільства, тобто йдеться про те, що громадянське суспільство обіймає царину суспільних відносин, яка не є пов’язаною з функціонуванням державних інститутів. Громадянське суспільство розглядається як об’єднання вільних й рівних громадян, що не є ані державою, ані сім’єю. У такій спільноті громадяни мають права й можливості, виходячи із спільних інтересів та потреб, єднатися у економічній, соціально-політичній та інших сферах. При цьому вони обирають під власну відповідальність шляхи досягнення своїх цілей. Для України, як і для інших колишніх соціалістичних країн, побудова громадянського суспільства протягом останнього десятиліття є чи не найважливішою справою.

Існує й поняття “відкритого суспільства”, ідея якого була запропонована К.Поппером у книзі, що була видана більш як півстоліття тому на Заході й нині вже є визнаною класикою. У перші десятиліття існування цієї ідеї “відкрите суспільство” розуміли як певну історичну фіксацію, що пов’язана з ситуацією холодної війни. Буцімто, на Заході суспільство є відкритим, демократичним, вільним, правовим, а в країнах радянського блоку, відповідно, існує закрите суспільство – неправове, недемократичне, тощо (з усіма негативними ознаками). Але, зрештою, ця “імперія зла” (Р.Рейган) завершила своє існування. А Поппера тим часом на Заході ледь не забули: він вже пішов у історію, став класиком на кшталт Канта чи Гегеля. Західне людство захопили інші ідеї.

Залишився один з небагатьох прихильників та проповідників цієї ідеї – мільярдер Джордж Сорос, який витрачає багато енергії й коштів на те, щоб ідея не занепала. При цьому він висуває досить парадоксальну думку про те, що шлях до відкритого суспільства повинні показати саме посттоталітарні країни: Росія, Україна. І це саме тому, що вони найбільше віддалені від ідеалів такого суспільства.

Іншими словами, йдеться тут про відкрите суспільство як певну ідеальну конструкцію, що існує у наших головах та має опосередковане відношення до реального життя як певний суспільний ідеал. Цей “ідеальний суспільний тип” (як висловлювався М.Вебер) відрізняється від реального типу суспільства тим, що він існує, з одного боку, - у наших головах, а з іншого, - у просторі історії. У цьому контексті суспільні ідеали мають пряме відношення до реального життя, оскільки вони відображають саме те, що ми прагнемо бачити у своєму житті.

Усвідомлення відкритого суспільства як веберівського ідеального типу передбачає сприйняття суспільства як такого, де панує критичне мислення, суспільний діалог і право знизу догори; суспільства, що є відкритим передусім щодо свого майбуття. Йдеться не про відкритість кордонів та ринку, а про відкритість саме щодо свого майбутнього. Але тут виникає питання про те, як саме треба розуміти організацію життя в умовах відкритого суспільства на відміну від того, що ми знаємо з власного досвіду у Радянському Союзі, чи порівняно з тим, що ми сприймаємо з ЗМІ чи з літератури про життя у Сполучених Штатах чи Німеччині. Існують різні погляди щодо відповіді на це питання. Поппер сформулював ідею відкритого суспільства, але не розробив концепцію цього суспільства і не пов’язував уяву про відкрите суспільство з жодною онтологією: тобто з жодною уявою про те, як саме воно побудовано, яким є механізм внутрішньої організації такого суспільства.

У цьому зв'язку можна запропонувати тлумачення відкритого суспільства як поєднання трьох складових: громадянського суспільства, правової держави та ринкового господарства. На наш погляд, поняття “ринкового господарства” більш адекватно відображає сутність справи, ніж поняття “ринкова економіка”, оскільки економіка не буває іншою, ніж ринкова. Або ринкова, або не економіка.

Поняття громадянського суспільства” значною мірою є більш давня, ніж “відкрите суспільство”. І, щоб не плутатись у категоріях, можливо, було більш слушно казати про відкритий суспільний устрій на відміну від громадянського суспільства. Поняття “громадянського суспільства” характеризує переважно саме суспільство на відміну від держави й господарства, а “відкритий суспільний устрій” охоплює як перше, так і друге й третє, що поєдналися певним чином. Громадянське суспільство й правова держава – є два полюси, які не можуть існувати один без іншого. Але центральним, домінуючим все ж таки є поняття “громадянського суспільства”. Усі розмови про правову державу в Україні залишаються лише розмовами доти, доки не сформується громадянське суспільство. Але ми поки що маємо в Україні лише деякі несуттєві елементи такого суспільства. А, щоб іти шляхом розвитку останнього, потрібно мати багатовимірні програми, зорієнтовані на просування українського суспільства у напрямку формування в ньому громадянського суспільства, у напрямку формування відкритого суспільного устрою.

Починаючи з 1991 року, усі зусилля української держави спрямовані на так звані ринкові реформи. І зрозуміло, чому це так: десятиліттями опановуючи марксистські соціальні концепції, ми вже й тепер майже не уявляємо іншого, ніж “базисно-надбудований”, руху суспільства. Тобто, як же інакше може бути, ніж розвинути спочатку економічний базис, над яким згодом буде надбудовуватись чудова конструкція громадянського суспільства і правової держави?

Але окремо взяті ринкові реформи й окремо взяте ринкове господарство геть не обов'язково приведуть до громадянського суспільства й правової держави. Є знаменні приклади фашистської Німеччини, франкістської Іспанії, тощо – де ринкове господарство співіснувало з тоталітарною формою державного устрою. А тому, якщо ми прагнемо мати в Україні демократію, то, мабуть, настав вже час дещо відкоректувати вектор наших реформ: від ринкових реформ – до демократичних реформ, до формування того самого громадянського суспільства. Останнє ж однаково протистоїть капіталізму, як і соціалізму. Воно є несумісним як з першим, так і з другим.

Мікроструктура громадянського суспільства складається із нескінченної кількості недержавних організацій. Будь-яка цивілізована країна має у своїх межах десятки й сотні тисяч таких організацій. Для європейця чи північно американця громадянське суспільство – це передусім неполітичні громадянські організації, а також і муніципальне управління, вільні профспілки й гільдії, творчі спілки, клуби, незалежні ЗМІ, приватна добродійність, організації соціальної допомоги та взаємопідтримки у межах приходського життя тощо.

Іноді поняття “громадянського суспільства” тлумачать розширено, залучаючи до його об'єму некорпоративне підприємництво; повсякденну (але не електоральну) діяльність політичних партій та рухів; врешті-решт участь людей у культурному, науковому та релігійному житті.

В сучасній Україні теж існують десятки тисяч активно діючих неурядових організацій з сотнями тисяч своїх активістів. Дійсно, у пізньорадянські часи в країні бурно зростали типові структури “третього сектора”. Деякі з них охоплювали тисячі людей у десятках міст. Щодо ж СРСР в цілому, - то напередодні перебудови тут діяло близько 120 студентських дружин охорони природи загальною чисельністю біля 5 тисяч членів. Якщо урахувати щорічну “ротацію” (залучення першокурсників та відхід від активної роботи представників випускних

курсів), то виходить, то виходить, що через це рух пройшли майже сотні тисяч молодих людей.

Ще більш масовим був рух КСП – клубів самодіяльної пісні. Ненабагато від них відставала інша самодіяльність у клубах – шанувальників туризму, фантастики тощо. Наголосимо, що мова йде не про організації з різнобічною діяльністю, системою самоуправління та певною матеріальною базою, а про майже віртуальні утворення, функції яких були чітко “виписані” лише на папері.

У “горбачовську добу” всі вони отримали схожу долю: від стрімкого зростання чисельності та активності у 1986-1990 рр. – до миттєвого спаду у 1991-1992 рр. Стало наявним, що радянська система, придушуючи “третій сектор” поліційними заходами, в той же час мимоволі забезпечувала його безкоштовними ресурсами (передусім – вільним часом громадян, але й значною мірою – приміщеннями, технікою, матеріалами). А головне – разом із деградацією офіційних радянських інститутів усе більша кількість людей, в тому числі енергійних й талановитих, змушені були шукати шляхи самореалізації поза їхніми межами. Масовий відхід на початку 90-х саме цього контингенту в політику, бізнес, мас-медіа. А кінець радянського способу життя (з гарантованою роботою й зарплатнею) ще більше посприяв тотальній кризі “третього сектора”. Деякі характерні утворення пізньорадянської доби і цього суспільства так і не змогли оклигати після такого удару – приміром, безповоротно зникли цікаві структури, що склалися в осередку шанувальників радянської рок-музики: а саме вони дозволяли випускати й розповсюджувати значними тиражами досить професійні альбоми; за їхньої допомоги протягом доби можна було зібрати телефонуванням десятитисячну аудиторію. Інші з них вижили, але значно втратили у чисельності та у ступені політичності для зовнішнього світу.

Того часу представники подібних угруповань часто сходились у думці, що треба повертатися до кухні, чи до лісу. Насправді ж острівками спасіння, а часом і зростання, для залишків “радянського третього сектору” стали цілком професійні структури з надійним (найчастіше – зарубіжним) джерелом фінансування. Найбільш наочним цей процес був у “зеленому” русі: саме у першій половині 90-х років, коли активність дружин охорони природи була мінімальною, в країні почали відчуватись присутність міжнародних природоохоронних організацій. Почалась вона з окремих грантів, а з часом запрацювали систематичні програми, а в Києві відкрились представництва різних міжнародних та всесвітніх природоохоронних організацій. Навколо цих структур поступово складалася сітка експертів та виконавців, що залучалися до такої роботи, а також отримувачів допомоги, волонтерів, інформаторів, дружніх журналістів та учасників діючих семінарів і навчальних курсів.

Але не всі отримували від таких офісів будь-які матеріальні блага, - багато хто, навпаки, самі допомагали їм грошима чи працею. Офіс грає роль не стільки годувальниці (хоча й починається звичайно саме з цього), скільки вогника, до якого збираються потенційні активісти, що заблукали в соціальних джунглях. Якоїсь миті кількість переходить у якість: зараз деякі представництва реорганізуються у повноцінні національні організації – з індивідуальним членством, власним колом спонсорів. Звичайно, про фінансову самостійність поки не йдеться. Міжнародні структури каталізують виникнення та розвиток таких організацій, що набувають характеру національних та професійних. Показовим тут є приклад народження та розвитку в Україні кількох гендерних спочатку - проєктів, згодом – програм, а нині вже національних професійних організацій (приміром, у другій половині 90-х років: проєкт “Сприяння тендерній рівності” у Києві, який сприяв виникненню кількох програм з діючими семінарами по всій країні, і

зараз є – національне професійне Гендерне бюро з досить великим штатом працюючих).

У інших секторах українського суспільства, які є не дуже привабливими для грантодавців та фондів, еволюція мала свої особливості. Значна кількість організацій зросла природнім чином із звичайної взаємодопомоги громадян. Однак, цікавим є сам феномен виростання громадянського суспільства саме з тих структур, які повинні були б стати результатом його розвитку.

Колись ще К.Маркс уявляв процес формування громадянського суспільства як політичної організації суспільства шляхом розвитку сильної держави диктатури пролетаріату, яка, зміцнюючись та перетворюючись на всенародну державу, передає свої власні важелі суспільству і врешті-решт відмирає, а на її місці з'являється громадянське суспільство. Аналогічної ж думки дотримувався й В.І.Ленін (“Держава і революція”). Однак, така концепція виявилась утопічною. Сильна, потужна держава як диктатура класу, а точніше – диктатура партії у часи Леніна, як особиста диктатура за Сталіна, як диктатура держпартноменклатури за часів Брежнєва владою ні з ким ділитися не збиралися. А на останньому етапі своєї трансформації держпартноменклатура, відкинувши вже будь-яку соціальну ідею та залишивши лише фразеологію, переймалися питанням більш прозаїчним: на хвилі громадянського обурення 80-х – початку 90-х років вона ліквідувала СРСР, не забувши при цьому зберегти при собі владу та власність.

Інша точка зору, сформульована опонентом Маркса М.Бакуніним, передбачала повну руйнацію держави (заперечення держави) й створення на її уламках громадянського суспільства як нової та єдиної політичної організації суспільства. Зміст громадянського суспільства Бакунін вбачав у єдності самокерованих й самофінансованих територіальних, виробничих, професійних, суспільних, культурних,

творчих, національних, конфесійних тощо – об'єднань, що утворюють асамблею самокерованих інституцій як головуючого органу. І ця ідея мала в історії своє певне втілення в образі Паризької Комуни 1871 року. Бакуністи, прудоністи й бланкісти, що мали більшість у керівництві Паризької Комуни, намагались сформувати громадянське суспільство, а не будувати державу у загальновизнаному сенсі (замість армії – громадянські військові угруповання; відмовились від націоналізації; не переслідували співробітників правозахисних органів; підтримали дрібних виробників і т. п.). І саме за це – за відмову створювати органи державної влади, інститути насильства (самозахисту) – дорікав Ленін комунарам, однак, при цьому високо поцінуючи їхні дії та досвід.

Звичайно, Комуна як громадянське суспільство не мала перспективи. Це також була утопія. За фанатичну відданість ідеї комунари сплатили високу ціну – своє життя. За декілька місяців свого відчаю і розгубленості буржуа помстилися їм жорстоко. Кого не розстріляли, - відправили повільно вмирати в болотах Нової Каледонії.

Нині для нас є необхідним видобувати уроки з минулого. А якщо ми відмовимось від досвіду минулого – то будемо будувати щось невизначене, утворення, в якому кожний буде переслідувати власний інтерес.

Отже, якщо спиратися на досвід минулого, стає очевидним, що будувати громадянське суспільство без участі держави, а тим більш – у конфронтації з ним, - є справа безперспективна.

Надзвичайно важливим є розуміння складності та суперечливості процесу побудови громадянського суспільства. У цьому контексті можна виділити такі головні позиції:

- по-перше: неможливість і навіть небезпечність формування громадянського суспільства “згори”, як і неможливість формування громадянського суспільства з певної ініціативи та за бажанням або за планом

представників влади. Суспільство може дійсно стати громадянським, якщо воно набуде самостійності, матиме свій власний ґрунт та буде пройнятим духом свободи. У нас в Україні процес формування громадянського суспільства лише розпочинається;

- по-друге: перед владою стоїть завдання – формувати максимально сприятливий інститут для розвитку громадянського суспільства. І тут без дійсно партнерських стосунків між державою та суспільством не може бути ані потужної держави, ані успішного, багатого суспільства, тут потрібний діалог з рівних позицій. Але це партнерство передбачає жорстке опанування влади з боку громадянських інституцій. Для України та її громадян настав час дійсно великих змін та можливостей і таке співробітництво – між владою та суспільством – може стати вельми продуктивним, воно потрібне нашій державі;

- по-третє: наша сучасність, насичена динамічними подіями, потребує відповідальних дій та вдалих рішень, а також – залучення нових людей, ініціатив, кадрів та нових технологій. І тому для нашої країни вкрай необхідною є інтелектуальна мобілізація, потрібні ефективні моделі співробітництва державних і громадянських інституцій.

Отже, можна зазначити, що громадянського суспільства в Україні поки що немає. Іде лише процес його формування, утворення окремих його елементів. І цей процес буде тривалим і нелегким. А швидкість, повнота й глибина цього процесу залежать від певних чинників. Передусім йдеться про позицію держави, готовність влади розподілити свої повноваження із суспільством, із тими елементами громадянського суспільства, які тільки з'являються. І це не так просто. У державі вже сформувались певні сили, що зацікавлені у діалозі із суспільством та усвідомлюють нагальність створення потужної держави за умов розвитку сильних демократичних інституцій суспільства. Але дуже впливовими

в державі є сили, передусім у чиновницькому апараті, значна частка яких перетворила своє службове крісло в комерційний товар і досить швидко корумпується. Ці сили ніколи не погодяться на встановлення суспільного контролю щодо їхньої діяльності. Вони були, є і залишаться найбільш послідовними супротивниками формування громадянського суспільства. Вони несуть у собі небезпеку як для розвитку демократичного суспільства, так і для формування сильної держави.

Якісний розвиток процесів формування громадянського суспільства безпосередньо залежить від рівня політичної й правової культури населення. Але розглядати підвищення рівня політичної й правової культури людей окремо від вирішення соціальних питань є безперспективними. Сьогодні для більшості населення України це проблема виживання. Відбувається трагічний, згубний для майбутнього країни процес – процес зменшення населення. І першим реальним кроком на шляху підвищення політичної й правової культури населення буде припинення зменшення населення України, забезпечення доступу людей до освіти й культури, незалежно від належності до соціальної групи. При цьому громадянська освіта в Україні може стати основою, тим підґрунтям, на якому можливо побудувати свідому громадянську позицію особистості, ідентифікацію себе як повноправного громадянина з певною політичною спільнотою. Саме громадянська ідентичність є, на наш погляд, тим ядром, навколо якого й повинно відбуватися формування української державності, української нації та соціальної злагоди.

Чим же є ця громадянська освіта? Передусім, це комплексний напрямок навчально-виховної роботи, що поєднує в собі головним чином елементи політичної, правової й моральної освіти. Саме такі компоненти охоплює база програм civic education США, Канади, Франції та інших держав. І людина, що отримала громадянську освіту, повинна вже за визначенням бути гідним членом громадянського суспільства,

спроможним брати участь у вирішенні завдань різного рівня – від побутових до загальнодержавних (брати участь у виборах, референдумах тощо). А навчальний матеріал з громадянської освіти не повинен редукуватись до створення правознавчих чи політологічних курсів. Проблема полягає в такому викладенні правових і політологічних знань, яке б сприяло розвитку моральної мотивації вчинків та дій у політико-правовій царині, забезпечувало б доступність і привабливість таких знань для учнів. І тому часто вельми кваліфіковані, але однобічно-професійні посібники з правознавства й політології, що написані “чистими” юристами й політологами, виявляються неефективним щодо громадянської освіти, а нерідко й просто непридатним для освітньої роботи.

Якщо в догромадянському суспільстві людина перебуває під впливом позаекономічних форм утиску, то в громадянському суспільстві вона свідомо бере на себе конкретні обов'язки, усвідомлює себе елементом держави й пишається званням громадянина. Сократ в давнину віддав перевагу кубку отрути перед загрозою вигнання з держави.

Першою ознакою громадянського суспільства є ситуація, за якої людина перестає вважатися суб'єктом свого сюзерена, феодала чи держави, які “дарують” своїм суб'єктам права й свободи. Навпаки, громадянському суспільству відповідає правова держава, яка й забезпечує для цього суспільства та його окремих громадян гарантії й права власності, право на життя, вільне пересування в межах своєї чи інших країн тощо. Природа самої держави тут змінюється таким чином, що вона стає гарантом реалізації цілей громадянського суспільства. Отже, громадянське суспільство – це така спільнота громадян, за якої держава виконує діаметрально протилежну функцію порівняно з тою, яка була у попередні періоди історії. Це новий етап у розвитку суспільства з точки зору співвідношення спільноти людей та держави.

Але не тільки це. Громадянське суспільство – це також і така спільнота людей, де вирішуються питання про співвідношення товарно-грошових відносин та справедливості. Це горизонтальний вимір суспільства на відміну від вертикального (держава – громадянське суспільство). Це перехрестя (вертикаль та горизонталь) несе в собі громадянське суспільство на користь саме людських, антропологічних змін в історії. На цьому перехресті людське суспільство вже опинялося, вже не одноразово. Тепер на ньому стоїть Україна. Тому ідея громадянського суспільства – це, звичайно, не вигадка творчого розуму. І для її реалізації дуже багато залежатиме від вибору засобів, які на певному щаблі розвитку людства відіграють вирішальну роль.

Чому США є сьогодні зразком громадянського суспільства? Можливо, саме тому, що сформувалось воно в ідеальних умовах. До Америки з'їхались шукачі кращої долі. І для того, щоб вони не порушували інтереси один одного, Лінкольну і Джефферсону довелося укласти щось на зразок суспільної угоди. В результаті вони трансформували зрозумілу для більшості мету індивідуального збагачення і добробуту у загальнонаціональну американську ідею. Збагачуйтесь – але законним шляхом та засобами.

Українська ж людність обтяжена традицією тотального довготривалого рабства: чи то в умовах імперського абсолютизму, чи – диктатури – однаково. Незалежність України дає нам історичний шанс. Вже майже дванадцять років в нашій країні активно іде процес зростання національної самосвідомості, розвитку ділової активності людей, пов'язаної передусім з легітимізацією приватної власності. Але це вже не удавана активність партійних зборів – це громадянська активність. У сучасній Україні стрімко активізується особистісна складова в поведінці людей. Державна власність – це антипод громадянської активності. Саме поняття “власність” передбачає наявність суб'єкта власності. А це вже особистісна характеристика.

Поняття громадянського суспільства передбачає наявність будь-якої форми власності: кооперативної, державної, приватної.

Багатства надр, дієздатне військо, фундаментальна наука – це царина держави. При цьому чим більше в суспільстві багатих людей, - тим це суспільство є більш потужним та життєздатним.

Але, на відміну, США, в Україні так історично склалося – ще зберігаються у ментальності значної частини громадян традиції класової боротьби. Багатих людей у нас не дуже люблять. При цьому треба зазначити, що громадянське суспільство і класова боротьба – це антиподи. Класова боротьба – це хаос, вбивства, ненависть. А громадянське суспільство – це порядок і консенсус. Кожний член громадянського суспільства знає свою справу, знає, чим він буде перейматися завтра і через рік. Громадянське суспільство – це прогнозованість, передбачуваність. Але воно є жорсткою, земною формою буття. Це передовсім стосунки власності та виробничі відносини. Це соціальна й політична сфери суспільства, його правовий вимір. Це – військо, міліція, судова чинність. І все це виявляється в громадянах через моральність. В Україні є своє традиції й свої особливості, які повинні бути враховані та усвідомлені в магістральних шляхах майбутнього нового суспільства вільних громадян з метою злету й піднесення нашої економіки і культури.

Ідея громадянського суспільства широко розповсюджена в сучасному світі. В багатьох цивілізованих країнах вона використовується в офіційних доктринах й законодавстві протягом багатьох десятиріч.

Залучаючись до світових загальнолюдських цінностей, суспільство в Україні однією з фундаментальних проблем свого розвитку проголосило створення сучасної демократичної правової держави. Ядром такої держави і є розвинене громадянське суспільство. І його розвиток сприяє успіху реформ на шляху до демократизації та юридизації усього суспільного життя України. Без повноцінного громадянського суспільства

не матимуть успіху й ідеї правової держави: люди не сприймуть і не зрозуміють сутності цих нових для нашої країни ідей. Останнім часом цікавість до проблеми громадянського суспільства виникла і в нашій країні. Вона широко обговорюється в українській пресі, в суспільно-політичній літературі. Висуваються різні точки зору щодо походження громадянського суспільства, його історичних етапів та співвідношення з державою; захищаються дисертаційні дослідження. Часом громадянське суспільство ототожнюється з будь-яким людським суспільством чи державою. В результаті втрачається специфіка цих утворень.

Нині в цілому в суспільній свідомості є відсутнім цілісне усвідомлення суспільства, яке ми прагнемо побудувати. Особливістю соціальної позиції в Україні останніх років є виразна суперечність між суспільними сподіваннями й прагненнями населення, з одного боку, та соціальною політикою держави, яка часто ігнорує сучасний світовий досвід, з іншого. В контексті розвитку демократичної держави в реаліях посткомуністичної, посттоталітарної доби зростає вага усієї сукупності суспільних інституцій, приналежних до громадянського суспільства. У останньому ж головна увага належить індивіду, особистості. А держава при цьому як теоретично, так і практично, повинна залишатися інституцією громадянського суспільства, прислуговуватись суспільству, особистості. Досліджуючи проблему громадянського суспільства в Україні, необхідно зважати на весь той позитивний досвід, який виробило людство протягом дуже тривалого часу прямуючи до громадянського суспільства в інших країнах.

Тим більше, що в багатьох високорозвинених країнах існують повноцінні громадянські суспільства, а точніше, - ці країни досягли такого рівня розвитку завдяки саме сформованому громадянському суспільству, яке й вивело їх на шлях суспільного прогресу. Громадяни цих країн знають і прагнуть використовувати свої права та виконувати свої обов'язки, тобто відрізняються достатнім рівнем правової культури.

А від рівня активності, правосвідомості, самоорганізації громадянського суспільства значною мірою залежать показники рівня життя в цілому. Тому наша країна має враховувати досвід зарубіжних країн, які сягнули у цій галузі значних висот. Створення розкритого, відкритого демократичного суспільства, яке спирається на право, відповідальність та підприємливість громадян – найважливіше завдання для нашої країни в контексті демократизації суспільного життя та засвоєння уроків тоталітарного минулого, відлуння якого ще досі помітно й чуто у сучасному житті.

У цивілізованих країнах громадянське суспільство не було пов'язане з позначкою верхньої межі добробуту. У громадянському суспільстві громадяни самі годують себе та вдягають, не покладаючись цілком на державу. І тут вони мають великий потенціал. Громадяни вільно залучаються або припиняють свої взаємостосунки у різних сферах життя й діяльності, а тому у цих сферах можливим є самоврядування без участі держави. Більш того, тут втручання держави може тільки зашкодити, бо складність “великих систем”, якою є держава, настільки значна, що централізований керуючий орган не в змозі опрацювати весь потік необхідної інформації, враховувати усі параметри ситуацій та своєчасно приймати оптимальні рішення, оскільки використаний для цього час робить подальшу управлінську діяльність безглуздою. Врешті-решт централізоване управління “великою системою” може призвести тільки до її занепаду. Самоврегулювання громадянського суспільства означає також самоврядування, яке може бути територіальним, національним, виробничо-економічним.

За територіального місцевого самоврядування центральні структури виконують лише координаційні функції, більшість питань вирішуються на місцях, де повинні бути визначені також структура та механізм влади та форми участі населення у її здійсненні. Цей вид самоврядування є підґрунтям усієї системи організації суспільства.

Виробничо-економічне самоврядування врегульовує соціальні відносини у матеріальній сфері. Самоврядування на цьому рівні може набувати найрізноманітніших форм в залежності від характеру та обсягу виробничого, транспортного, комерційного чи іншого підприємства, на якому воно реалізується. Воно має органічно долучатись до системи самоврядування суспільства. Національне самоврядування є формою втілення національного суверенітету.

В умовах сучасного індустріального та постіндустріального розвитку громадянське суспільство постає цариною організованого, економічного, політичного та ідеологічного плюралізму. Реально суспільство складається не стільки з діяльності окремих індивідів, скільки з взаємодії їхніх об'єднань, малих та середніх соціальних груп, тощо, поєднаних за інтересом.

Розвиток подій ХХ століття вказує на те, що, незважаючи на прагнення концентрованої суспільної влади монополій притиснути механізми самоврегулювання громадянського суспільства, використовувати з цією метою державні інституції, - самоврегульовуюче начало виявилось сильнішим. Там, де механізми самоврегулювання виявились достатньо розвинутими, держава, виконуючи роль інституції громадянського суспільства, почало орієнтуватись на регулювання суспільних відносин з метою захисту приватного інтересу, розподілу суспільної влади, формування залежних механізмів самоврегулювання й відновлення ефективності старих. Цьому сприяло, по-перше, природне формування та законодавче затвердження захисних механізмів суспільства (профспілки, спілки підприємців, об'єднання, рухи, партії); по-друге, державна політика демонополізації, підтримка плюралізму інтересів в суспільстві; по-третє, соціальна політика держави, спрямована на захист певних соціальних груп та, врешті-решт, інтересів суспільства в цілому. Там же, де механізми самоврегулювання були розвинені недостатньо, взаємопереплетення концентрованої суспільної з

державним апаратом призвело до придушення громадянського суспільства та виникнення тоталітарних систем. В міру необхідності правових засобів захисту приватного інтересу в суспільній свідомості поступово стверджувались уяви про існування різних, хоча й взаємопов'язаних сфер: держави як сфери публічної влади та громадянського суспільства як недержавної сфери, де громадяни вільно реалізують свої потреби й інтереси. При цьому для суспільного руху й порядку, що поступово встановлювались в деяких країнах на початку ХІХ сторіччя, завдяки громадянському суспільству, що розвивалося, характерними стали такі риси: по-перше, право на вільне визначення особистості у сфері, вільній від втручання держави; по-друге, самоврегулювання економічного й культурного прогресу на ґрунті вільної конкуренції; по-третє, виникнення нової верстви суспільства, яка мала освіту та власність.

Законом громадянського суспільства є підпорядкування індивіда відносинам угоди, але не статуту. Можна констатувати, що громадянське суспільство виникло, певним чином порушуючи нормальний, природній перебіг подій. Ситуацію, яку марксизм називав перетворенням “класу-у-собі” на “клас-для-себе”, маючи на думці перехід соціальної групи, яка не усвідомлює своїх вигод та не бере участі у суспільному житті, а є просто сукупністю автоматизованих індивідів, - до самоорганізації, що народжується чи залучається до руху, який втілює її інтереси. Цю ситуацію можна також назвати процесом народження громадянського суспільства.

У світовій думці нині визнаним є підхід до громадянського суспільства як до комплексу суспільних відносин, що є незалежним від держави, але взаємодіючим з нею. Щодо компонентів громадянського суспільства, - то в цивілізованих країнах світу під ними розуміють: власність, працю, підприємництво, суспільні об'єднання, відправлення релігійних культів, виховання, освіти, науку, культуру, сім'ю та засоби

масової інформації. Інакше кажучи, громадянське суспільство охоплює собою, по-перше, первинні самоврядні спільноти, що сформувались спонтанно (сім'я, кооперація, суспільні організації, господарчі корпорації, асоціації, професійні, творчі, спортивні, етнічні, конфесійні та інші об'єднання); по-друге, сукупність недержавних економічних, соціальних, духовних, моральних та інших суспільних відносин; по-третє, виробниче й приватне, особисте життя людей, їхні звичаї, традиції й вподобання; по-четверте, сферу самоврядування вільних індивідів та їхніх організацій, яка є захищеною з боку законодавства від прямого втручання державної влади й політики. Отже, громадянське суспільство є певна недержавна асоціація громадян, що поєдналися за деякими різними ознаками, з метою як задоволення їхніх власних потреб та вимог, так і реалізації їхніх потенційних можливостей на користь усіх і кожного. Цей останній факт свідчить про те, що громадянське суспільство – це не просто поза державний вимір життєдіяльності громадян. Для реалізації індивідуальних і групових цілей існують спеціальні інститути та відносини, що належать вже до діяльності держави. Йдеться про те, що між громадянським суспільством та державною цариною існує тісний взаємозв'язок, від якості якого залежить рівень демократії в державі, зрілість громадянського суспільства, а, отже, - якість життя суспільства в цілому.

Головні вимоги демократичних свобод в теорії громадянського суспільства значною мірою мають своє коріння в історичному досвіді соціальних рухів перебуваючого у стадії руйнації комуністичного світу. Однак, на відміну від соціалістичних перетворень як радикальних демократичних змін, в теорії громадянського суспільства значно більші надії покладаються на вивільнений потенціал соціального розвитку в демократичному суспільстві як на врівноважуючу силу впливу та незалежний соціальний двигун, що спрямовані проти застою та економічного свавілля.

Практичні докази зазначеному з'явилися в ситуації, коли громадянські або соціальні рухи у Східній Європі зникли, а західні суспільні рухи вели боротьбу за виживання в умовах жорстких заходів зі скорочення бюджету, що брали гору над програмою вільних демократій. На сході, від Балтії до Берліну, громадянські рухи були зметені новою логікою держави й ринку. У той же час, коли колишні комуністи відзначають на виборчих перегонах одну перемогу за іншою, а ринкові стратеги допомагають їм своїми поразками та зубожінням, яке принесла з собою шокова терапія в економіці, - громадянські рухи відкинуті назад, майже до свого початку, звідки вони розпочинались – до нелегального стану, підпілля. Чеський Республіканський Громадянський Форум пішов у забуття, Солідарність у Польщі була розігнана парламентом. Новий Форум у Східній Німеччині припинив своє існування практично з того моменту, як партії Західної Німеччини взяли гору на виборчих перегонах у з'єднаній Німеччині. “Зелені” Західної Німеччини навіть не спробували пробитись у перший загальнонімецький парламент. В Італії прогресивний альянс экс-комуністів, Зелених та інших рухів із соціальною спрямованістю були притиснуті правим крилом коаліції, що стрімко виринула на хвилі популістських гасел і за підтримки неофашистів. Останнє навряд чи дає надію на демократичні перетворення.

Можливість створення громадянського суспільства як третього вибору між державним соціалізмом та ринковим капіталізмом – це, насправді, швидше за все є зруйнованою надією та марним сподіванням. Однак, це надає право підняти питання про те, чи можливо взагалі виділити громадянське суспільство в окреме поняття у якості незалежної галузі, не піддаючи при цьому сумніву логіку держави й ринку. Передусім, це питання проти гегемоністської незалежної ідеології, на відміну від домінуючої.

В зазначеному контексті можна зупинитись на злетах та падіннях громадянських рухів у західних індустріальних державах. Піднесення альтернативної культури 60-х років співпало тоді з вірою у економічне зростання. Альтернативне соціальне експериментування допускалося, на зразок блазня при королівському дворі: як чинник підтримки та підсилення влади правителів. Коли ж після 1975 р. країни вразила економічна криза, ці альтернативні рухи одразу ж наразилися на різку критику як такі, що є суперниками. В країнах з особливо потужною та однорідною домінуючою культурою, на зразок США, такі рухи були втягнуті головною течією до нормального економічного життя (наприклад, Че-Гевара на тенісах). У менш однорідних політичних культурах (Німеччина, Італія) радикальні елементи регресували від громадянської непокори до підпільного тероризму і, зрештою, винищувались.

В Німеччині помірковані елементи рухів перегрупувались й знову з'явилися на поверхні суспільного життя в якості організованих громадянських ініціатив, що спрямували свою увагу на нові напрямки політики миру та захисту довкілля. В кінцевому результаті, успіх цих рухів виявився навіть залежним від головних політичних течій. Партій Зелених у Західній Німеччині могла стати на сучасному етапі найяскравішим прикладом громадянської організації, що діє незалежно від головних напрямків діяльності держави й ринку; але при цьому її успіх став, за іронією долі, успіхом на виборах. Завоювавши місця на всіх рівнях уряду в Західнонімецькій федеральній системі, позиції Зелених повинні були не тільки не послабнути, але й, більш того, Зелені стали головною течією політики та залучались до платформ інших партій. Після десятиліття організаційного періоду створення та адаптації Зелені все більше залежать від їхніх власних політичних дій.

Ще на початку 16 сторіччя, коли після розпаду єдиної християнської всезагальності до політики були допущені чисельні релігійні течії та терпимість до них, теоретики постулювали право на опір до зловживань тиранічної влади; при цьому тільки це право й спроможне було стримувати гегемонію держави й суспільства, якщо ті відходили від своїх власних тлумачень природних чи божественних законів і порядків.

При цьому питання про законність цих правителів та їхніх вимог взагалі не мало права на існування. В такій ситуації право на опір набувало залишкового характеру. Саме так і в ХХ сторіччі, коли буржуазне суспільство, завдячуючи поступовому розповсюдженню принципу підпорядкування меншості – більшості, почало дійсно прислухатися до думки більшості, деякі ліберальні мислителі, на кшталт Дж.-Ст. Мілля, палко закликали у цій новій обстановці “колективної посередності” надати можливості бути “вільними менестрелями” надзвичайним, дивним людям, які тільки й були спроможними вести суспільство в бік прогресу. Можливо, такі погляди заслуговують на критичне ставлення, особливо щодо нарікань Мілля на відсутність привілей, соціального статусу чи інтелекту. Мілля пов’язує піднесення ролі опосереднених поглядів та оцінок з певною динамікою ринкового суспільства, але він не сягнув аналізу домінуючих сил і верств, що керували як новою індустріалізацією, так і новою ідеологічною одностайністю. Але при цьому він сподівався, що надавши волю нестандартному й новаторському, можна досягти розподілу сфер, не уникаючи, однак, домінуючі сили.

Громадянська непокора та терпимість щодо альтернативних концепцій соціального життя в теорії і практиці суттєво сприяла якості змін у демократичних суспільствах, хоча й не утвердили незалежність громадянських об’єднань, які й саме поклали на себе справу вивільнення та змін в суспільному житті.

Виникнення громадянського суспільства детерміноване розмежуванням прав людини і прав громадянина. Права людини забезпечуються громадянським суспільством, а права громадянина – правовою державою. В обох випадках мова йде про права особистості, але якщо у першому випадку йдеться про її права як окремої людської істоти на життя, прагнення до щастя, - то у іншому – про її політичні права. Таким чином, найголовнішою умовою існування як громадянського суспільства, так і правової держави, - є особистість, що має право на реалізацію власних економічних, культурних, духовних і політичних потенцій, реалізуючи які, особистість, через громадянське суспільство, забезпечує відтворення соціального життя.

Якщо головним елементом громадянського суспільства є особистість, то його підтримуючі конструкції – це всі ті соціальні інституції, організації та групи, які покликані сприяти всебічній реалізації цієї особистості, її інтересів, цілей та сподівань. Саме ідеї індивідуальної свободи та приватної власності покладені в основу концепції громадянського суспільства. А зацікавлені групи й організації надають окремій особистості можливості для реалізації її здібностей. Вони відображують різноманітність економічних, етнічних, релігійних, регіональних, демографічних, професійних та інших інтересів людей.

Громадянське суспільство передбачає створення захисних заходів, аби ніхто не міг впасти нижче вихідного статусу і, звичайно, однією з його найважливіших функцій є забезпечення мінімуму необхідних засобів існування для усіх його членів.

У структурному відношенні громадянське суспільство можна розглянути у вигляді сукупності трьох головних складових: економічної, політичної й духовної.

Економічна сфера – це економічні відносини і, передусім, відносини власності. Втілюючись у конкретних формах діяльності ці відносини визначають різноманітність виробничих об'єднань і

організацій (трудові колективи, кооперації, артелі, товариства, підприємницькі асоціації, сімейні об'єднання тощо). Багатство та різноманіття таких спільнот безпосередньо залежить від розмаїття форм власності.

Політична сфера – це відносини, що виникли у зв'язку з забезпеченням політичних інтересів і свобод через участь у різного типу партіях, рухах, громадянських ініціативах, асоціаціях. Саме цей інтерес є домінуючим і визначальним для політичного обличчя організації, її ставлення до існуючої держави.

Духовна сфера – це відображення процесів функціонування й розвитку громадянського суспільства у суспільній та індивідуальній свідомості, які втілюються на пропонованому рівні у вигляді наукових теорій, а також у вигляді концепцій на рівні суспільної психології; сприйняття та відтворення суспільної дійсності у буденній свідомості, життєвому досвіді, традиціях тощо.

Окрім зазначених сфер та засад громадянського суспільства, щодо останнього можна виділити також умови його успішного функціонування. Це передусім такі: перша умова – це власність. Вона передбачає, що кожний член громадянського суспільства повинен володіти власністю, яка й робить його незалежним громадянином.

Друга умова передбачає достатню розвиненість багатовимірної суспільно-політичної соціальної структури, яка втілює все різноманіття інтересів у суспільстві. Йдеться передусім про чисельні політичні групи, спілки, партії, організації, групи сприяння та тиску. Ця структура створює (поряд із існуючими вертикальними зв'язками, що виражаються у взаємовідносинах особистості й держави) – горизонтальні зв'язки в суспільстві – та робить його більш організованим, стабільним. За відсутність таких зв'язків громадянин напряду пов'язаний з державою і в цьому випадку виникає гостра суперечність між особистістю та державою.

Третя умова – розвиток особистості, активна, свідома участь у суспільному самоврядуванні. Громадянське суспільство можливе тільки за умови такого ступеню розвиненості індивіда, коли ми можемо назвати його особистістю як в соціальному, так і в психологічному контексті. А це, в свою чергу, передбачає повну самодіяльність при замученості до тої чи іншої інституції громадянського суспільства.

Громадянське суспільство є системою забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної та духовної сфер, їхнього відтворення та передання їхніх цінностей від покоління до покоління. Ця система самостійних та незалежних від держави суспільних інститутів та відносин, до завдань яких входить забезпечення умов для самореалізації окремих індивідів і колективів, задоволення приватних індивідуальних чи колективних інтересів і потреб. А інтереси і потреби, свого часу виражаються через такі інститути громадянського суспільства, як сім'я, церква, система освіти, наукові, професійні та інші об'єднання, асоціації й організації.

Часто громадянське суспільство ототожнюється із сферою приватних інтересів та потреб. Дійсно, хоча людині й властиве, за її власною природою, прагнення жити в людській спільності, але в той же час для неї характерна схильність до того, щоб робити все на свій власний розсуд. Природно, що при реалізації цієї своєї схильності вона зустрічає протидію з боку інших індивідів, які також прагнуть здійснити все по-своєму. Але для того, щоб не зруйнувати життєві основи суспільства, людська цивілізація і створила громадянське суспільство та державу з їхніми найважливішими інституціями, визначивши їхню мету – досягнення гармонії між різноманітними інтересами, яка, як на те вказує історичний досвід, весь час залишалась недосяжним ідеалом, мрією, що, однак, дуже часто втілювалась у конкретно-історичний компроміс, що рятував суспільство від взаємовинищення.

Україна протягом своєї історії пережила не одну хвилю переструктурування соціального простору, коли руйнувався колишній соціальний устрій, змінювався ціннісний світ, формувалися орієнтири, зразки й норми поведінки, гинули цілі верстви, народжувалися нові спільноти. На початку ХХІ століття Україна знову переживає складний і суперечливий процес оновлення. І для того, щоб усвідомити зміни, що відбуваються, спочатку треба розглянути підґрунтя, на якому будувалась соціальна структура радянського суспільства до реформ другої половини 80-х років. Розкрити природу соціальної структури радянської України можна шляхом аналізу українського суспільства як комбінації різних стратифікаційних систем.

У стратифікації радянського суспільства, просякненого адміністративним та політичним контролем, головну роль виконувала етакратична система. Місце соціальних груп в партійно-державній ієрархії визначало обсяг розподільчих прав, рівень прийняття рішень та масштабів можливостей в усіх галузях. Стабільність політичної системи забезпечувалась стійкістю позицій владної еліти (“номенклатури”), де головували політична та військова еліти, а підпорядковувались їм – господарча та культурна еліти.

Для етакратичної держави характерним є злиття влади й власності; переважання державної власності; державно-монополістичний спосіб виробництва; домінування централізованого розподілу; мілітаризація економіки; щодо верств та прошарків у суспільстві – стратифікація ієрархічного типу. У якій позиції індивідів і соціальних груп визначаються їхнім місцем у структурі державної влади. Остання ж розповсюджувала свій вплив і контроль на переважаючу більшість матеріальних, трудових та інформаційних ресурсів. Для такого суспільства характерною є також соціально мобільність у формі організованої згори селекції найбільш слухняних та відданих системі людей.

Характерною рисою соціальної структури суспільства радянського типу було те, що вона не була класовою, хоча й за параметрами професійної структури та економічної диференціації – залишалася зовні схожою на стратифікацію західних суспільств. Внаслідок ліквідації засад класового розподілу – приватної власності на засоби виробництва – класи поступово деструктувалися.

Монополія державної власності в принципі не може дати класового суспільства, оскільки усі громадяни – наймані працівники держави, які розрізняються лише за обсягом делегованих їм повноважень. Особливими ознаками соціальних груп у колишньому СРСР були специфічні функції, оформлені як правова нерівність цих груп. Така нерівність призводила до замкненості цих груп, знищення “соціальних ліфтів”, що існували для висхідної соціальної мобільності. Все більш знакового характеру набували побут та споживання елітних груп, нагадуючи тим явище, що називають “престижним споживанням”. Усі ці ознаки і характеризують станове суспільство.

Станова стратифікація властива суспільству, у якому економічні відносини мають зародковий характер й не виконують диференціюючої ролі, а головним механізмом соціального врегулювання є держава, яка й розподіляє людей на нерівні у правовому полі стани.

З перших років існування радянської влади до особливого стану було залучене селянство – його політичні права обмежувались аж до 1936 року. Нерівність прав робітників і селян позначалась на їхньому житті протягом багатьох років (закріплення за колгоспами завдяки системі безпаспортного режиму, привілеї для робітників в отриманні освіти та просуванні службовими сходами, система прописки тощо). Фактично на особливий стан з цілим комплексом окремих прав та привілеїв перетворилися робітники державно-партійного апарату. Адміністративним та правовим чином був закріплений соціальний статус масового та неоднорідного стану ув'язнених.

У 60-70 роки в умовах хронічного дефіциту та обмеженої купівельної спроможності грошей, посилюється процес нівелювання заробітної платні при одночасному розмежуванні споживчого ринку на закриті “спецсектори”, а також зростання ролі привілей. В цей час покращується матеріальний та соціальний добробут груп, залучених до розподільчих процесів у сфері торгівлі, забезпечення транспорту. Соціальний вплив цих груп зростає у відповідності із загостренням дефіциту товарів та послуг. Виникають і розвиваються тіньові соціально-економічні зв'язки та об'єднання. В економіці бюрократія набуває можливостей діставати найбільш сприятливі для себе результати. Дух підприємництва охоплює низові суспільні верстви – формуються чисельні групи приватних торговців, виробників “лівого” товару, будівельників-“шабашників”. Отже, відбувається подвоєння соціальної структури, коли в її межах дивним чином поєднуються принципово відмінні суспільні групи.

Протягом періоду від початку 60-х до середини 80-х років до міста мігрувало більш як 35 мільйонів мешканців села колишнього СРСР. Однак, урбанізація тут мала виразно деформований характер: масові пересування сільських мігрантів до міста не супроводжувалося одночасним розгортанням соціальної інфраструктури. З'явилась величезна маса зайвих людей, соціальних аутсайдерів. Втративши зв'язки з селянською субкультурою та не будучи спроможним залучатись до міської, мігранти створювали типово маргінальну субкультуру. Вимальовувалась класична модель маргінала: вже не селянин, але й ще не робітник; засади селянської субкультури підірвані, а міська субкультура ще не засвоєна. Головна ознака маргіналізації – розрив соціальних, економічних, духовних зв'язків. Економічними чинниками маргіналізації були: екстенсивний розвиток радянської економіки, засилля застарілих технологій та примітивних форм праці, неадекватність системи освіти реальним потребам

виробництва тощо. Щодо соціальних чинників маргіналізації, то це – гіпертрофія фонду нагромадження на збиток фонду споживання, що тягнуло за собою вкрай низький рівень життя та товарний дефіцит.

Головний політико-правовий чинник маргіналізації суспільства полягає в тому, що за радянські часи в країні руйнувалися усі можливі соціальні зв'язки по горизонталі. Держава прагнула глобального панування над усіма сферами суспільного життя, редукуючи до мінімуму автономію й самостійність індивідів та соціальних груп.

Водночас у 60-80-х роках минулого століття підвищення загального рівня освіти, розвиток міської субкультури сприяли утворенню більш складної й диференційованої соціальної структури. На початку 80-х років спеціалісти, що отримали вищу чи середню спеціальну освіту, складали в колишньому Союзі вже до 40% міських мешканців. А на початку 90-х років за своїм освітнім рівнем та професійними позиціями радянська середня верства не поступалася західному середньому класу. Комуністичний режим породив певний парадокс: мільйони людей за своєю культурою та прагненням бігти вже буржуа, але при цьому вони були залучені до соціально-економічної системи, що відкидала такі риси і прагнення.

Нині, порівняно з радянськими часами, структура українського суспільства набула значних змін, хоча й при цьому ще зберігає певні риси минулого. Трансформація інститутів українського суспільства значною мірою вплинула на його соціальну структуру: змінилися вже й продовжують змінюватися стосунки власності і влади, з'являються нові соціальні групи, змінюється рівень та якість життя кожної суспільної верстви та соціальної групи, перебудовується механізм соціальної стратифікації. Нова суспільна ієрархія багато в чому відрізняється від тої, яка існувала в радянські часи. Та характеризується значною нестійкістю. Підсилюється соціальна

мобільність, виникають чисельні маргінальні групи з невизначеним статусом. Починають складатися об'єктивні можливості для формування середнього класу. Для суттєвої трансформації структури українського суспільства необхідними є перетворення і системи інститутів власності і влади, що потягне розмивання меж між соціальними групами, зміни групових інтересів та соціальних взаємодій.

У соціальній структурі сучасної України можна виділити такі певні прошарки: вищий – це економічна, політична та силова еліта; вищий середній – великі та середні підприємці; середній – дрібні підприємці, менеджери виробничої сфери, вища інтелігенція, робітнича еліта, кадрові військові; базовий – масова інтелігенція, основна частина робітничого люду, селяни. Робітники торгівлі й сервісу; нижчий – некваліфіковані робітники, тривало безробітні, самотні пенсіонери; “соціальне дно” – бездомні, звільнені з місць ув'язнення тощо.

Разом з тим необхідно зробити ряд важливих уточнень, пов'язаних із зміною соціальної структури України в процесі реформ: по-перше, більшість соціальних утворень має взаємоперехідний характер та нечіткі, розмиті межі. По-друге, відсутня внутрішня єдність виниклих суспільних груп. По-третє, відбувається тотальна маргіналізація практично всіх соціальних груп. По-четверте, нова українська держава не забезпечує захищеності громадян та не полегшує їхнього економічного становища. Зі свого боку. Ці дисфункції держави деформують соціальну структуру українського суспільства, надають їй кримінального характеру. У свою чергу, кримінальний характер верствоутворення породжує зростаючу майнову поляризацію суспільства. При цьому сучасний рівень доходів не може стимулювати трудову і ділову активність основної маси економічно активного населення. В Україні зберігається цілий прошарок населення, який можна назвати тільки потенційним ресурсом середнього класу.

Суттєво перебудована у пострадянській Україні і система владних органів – одні з них ліквідовано, інші – тільки організовані, деякі змінили свої функції, оновився їхній персональний склад. Колишній замкнений вищий шар суспільства потроху відчиняє двері для представників інших соціальних груп. Місце моноліту номенклатурної піраміди займають чисельні елітні угруповання, що часто конкурують між собою. Колишня еліта втратила значну частину важелів влади. Це поступово призводить до переходу від політичних до ідеологічних методів керівництва – до економічних. Замість сталого правлячого класу з потужними вертикальними зв'язками між його поверхами створені елітні групи, між якими посилюються горизонтальні зв'язки.

Сферою управлінської діяльності, де посилилася роль політичної влади, є перерозподіл нагромадженого багатства. Пряме чи опосередковане залучення до перерозподілу державної власності в сучасній Україні є найважливішим чинником, що визначає соціальний статус управлінських груп.

Поряд з владними ієрархіями виникає підприємницька структура, що обіймає такі головні групи: 1) великі й середні підприємці; 2) дрібні підприємці (власники й керівники фірм з мінімальним використанням найманих робітників); 3) самостійні робітники; 4) наймані робітники.

Очевидно є тенденція формування нових соціальних груп, які претендують на високі місця в ієрархії суспільного престижу. У цьому контексті можна підкреслити деякі принципово нові тенденції в професійній структурі, пов'язані з виникненням нових престижних соціальних ролей. Перелік професій ускладнюється. Змінюється їхня відносна привабливість на користь таких, які забезпечують більш вагому та швидку матеріальну винагороду. У зв'язку з цим змінюються оцінки соціальної престижності різних видів діяльності,

коли фізично чи морально “брудну” роботу все ж таки вважають привабливою з точки зору грошової винагороди.

Поки що дефіцитні у кадровому відношенні фінансова сфера, бізнес та комерція, що біли відновлені зовсім недавно, потерпають від величезної кількості напів- та нефахівців. При цьому цілі професійні верстви опинились на дні суспільно-рейтингової шкали. Бо їхня фахова підготовка стала нікому не потрібною та й прибутків від неї майже немає.

Змінилася роль інтелігенції у суспільстві. В результаті скорочення державної підтримки науки, освіти, культури та мистецтва відбулось падіння престижу й соціального статусу працівників розумової праці.

В сучасних умовах в Україні вимальовується тенденція формування певних соціальних прошарків, які можна віднести до середнього класу. Це – підприємці, менеджери, окремі категорії інтелігенції, висококваліфіковані робітники. Але ця тенденція вельми суперечлива, оскільки загальні інтереси різних соціальних верств, що потенційно формують середній клас, не підсилюються процесами їхнього зближення з таких важливих позицій, як престиж професії та рівень прибутків.

Рівень прибутків різних верств є також суттєвим параметром соціальної диференціації. Економічний статус є найважливішим індикатором такого суспільного розподілу, адже рівень прибутків справляє вплив на такі боки соціального статусу, як тип споживання та спосіб життя, можливість зайнятися бізнесом, просуватись по службі чи давати дітям гарну освіту тощо.

Найбільш гострою нині в соціальній сфері є проблема масової бідності: відбувається консервація зубожіння значної частини населення країни. І найбільш хвилюючим є факт зміни складу бідних. Йдється проте. Що сьогодні до них відносимо не тільки традиційно

малозабезпечених (інваліди, пенсіонери, багатодітні), ряди бідних поповнюють безробітні й працюючі, розмір зарплатні яких (а це чверть усіх зайнятих на підприємствах) є нижчим за прожитковий мінімум.

Одним з виявів зниження рівня життя значної частки населення України стала зростаюча потреба у вторинній зайнятості. Однак, визначити реальні масштаби вторинної зайнятості та додаткових приробітків (іноді - більш значних, ніж зарплатня на основній роботі) – майже не можливо.

Поглиблення процесів соціальної диференціації груп населення за рівнем прибутків починає справляти помітний вплив на систему освіти. Рівень освіти – ще один важливий чинник розподілу суспільства. Отримання освіти є одним з головних каналів вертикальної мобільності. У радянський період отримання вищої освіти було доступним для багатьох соціальних верств і прошарків, а середня освіта була обов'язковою. Однак, така система освіти було малоефективною, вища школа готувала спеціалістів без урахування реальних потреб суспільства.

У сучасній Україні широта пропозицій в галузі освіти стає новим диференціюючим чинником.

У нових високо статутних групах отримання дефіцитної та висококласної освіти є справою не тільки престижною. Але й функціонально важливою. Нові професії потребують вищої кваліфікації та якіснішої підготовки, але й, звичайно, заробітна платня тут значно вища. І, як наслідок, освіта стає більш вагомим чинником залучення до професійної ієрархії. В результаті підсилюється соціально мобільність. Вона все меншою мірою залежить від соціальних характеристик сім'ї, але більшою мірою визначається особистісними якостями та освітою індивіда.

Суттєва трансформація структури українського суспільства, для здійснення якої необхідним є перетворення інститутів власності й

влади – тривалий процес. І, безумовно, гарантом процесу оновлення України повинно стати формування громадського суспільства, що має для нашої країни пріоритетний теоретичний і практичний інтерес.

На відміну від Заходу, в Україні склався інший тип суспільної системи, засадою якого є ефективність влади, а не ефективність власності. Необхідно враховувати й той факт, що протягом тривалого часу в Україні були майже не розвинені суспільні організації та такі цінності, як недоторканість особистості й приватної власності, правове мислення, – що складає контекст громадянського суспільства на Заході. Соціальна ініціатива належала у нас не об'єднанням приватних осіб, а бюрократичному апарату.

На тлі таких суспільно-політичних реалій природно виникають уяви про те, що держава неминуче протистоїть громадянському суспільству. Придушує його. Насправді ж громадянське суспільство протистоїть не державі, а тим формам організації державного життя, за яких інтереси самих громадян при прийнятті політичних рішень підмінюються відірваними від пересічного громадянина потребами певної групи людей чи державного апарату. Саме тоді будь-які органи в структурі суспільної організації припиняють обстоювати інтереси тих верств населення чи соціальних груп. Для захисту яких вони були створені, і розпочинають своє існування тільки заради власного самозбереження. А держава перетворюється на відірвану від суспільства корпорацію.

По-справжньому демократична держава не тільки не пригнічує громадянське суспільство, але й сама зацікавлена у його розвитку та функціонуванні. Держава може створити сприятливі умови для громадянського суспільства шляхом прийняття необхідних законів. Формування демократичних державних структур, пильного дотримання загальноприйнятих демократичних норм і процедур. Разом із тим, і саме громадянське суспільство здатне звести нанівець можливості

виявлення автократичних тенденцій у державі шляхом утворення у своїх межах незалежних суспільних об'єднань і формувань, засобів масової інформації, масових демократичних рухів тощо. Іншими словами, ступінь демократичності держави вимірюється й рівнем розвиненості громадянського суспільства.

У нашій країні десятиліттями звинувачували капіталізм у його пороках і видах, не помічаючи того, що капіталізм виявився не тільки сприятливим для критики, але й здатним до трансформації. Критика з боку марксизму, інших комуністичних та соціалістичних вчень, з боку дрібнобуржуазних та ліберальних течій відіграла свою роль при вдосконаленні суспільних відносин у країнах ринкової економіки. Багато чого вдалося відвоювати у соціальному відношенні політичним та профспілковим рухам в упертій боротьбі за економічні та політичні права людей, зокрема – малозабезпечених. Видобув собі науку капіталізм і з позитивного досвіду планування соціальної політики у соціалістичних країнах.

Усе це дозволило країнам з ринковою економікою повільно, але впевнено еволюціонувати у напрямку утворення соціальної держави, громадянського суспільства. Утворилися держави, в яких за рахунок перерозподілу прибутків проводиться сильна соціальна політика щодо малозабезпечених, непрацевдатних, безробітних (навіть тих, хто не шукає роботу).

Найбільш вдячним складанням капіталу є вкладання у розвиток людини. При розподілі фінансових ресурсів необхідно зважати на пріоритети духовної сфери, культури, створення ефективної системи освіти, підготовки та перепідготовки кадрів. Держава покликана підтримувати саме соціальну значущі галузі. Які безпосередньо працюють на людину.

На шляху національного відродження України, утворення державності набуло очевидності те, що не можна просувати вперед

виробництво, не піднявши рівень правової компетентності людей, культури дискусій, політичної культури населення. Не можна покращити соціальну сферу, не приділивши уваги культурі спілкування, поведінки. Розвиток інформаційної техніки й технологій поставив перед суспільством проблему комп'ютерної грамотності людей. Отже, яку б сферу діяльності людини ми не зачепили, – скрізь рух вперед пов'язаний з підвищенням не тільки професійної, але й загальної культури.

Підйом культури в Україні дозволить більш ефективно та раціонально вирішувати соціальні проблеми, створювати умови для зростання творчої активності людей. Бо, як колись писав А.Шопенгауер, для людини існує лише одне щастя: мати можливість розвинути свої здібності та звершити свої наробки, і одне нещастя: не мати цієї можливості.

Особистість формується історією суспільства та культури, коли з одного боку, складаються реальні чинники відносної суверенності індивідів, а з іншого – культура розвивається аж до здатності визнати суспільні цінності та самотність індивіду.

Уся культура, яку продукує суспільство, у різні часи складалась з індивідуальних зусиль особистостей. Так, добу українського гуманізму значною мірою визначалась подвижницькою діяльністю Києво-Печерського архімандрита Інокентія Гізеля, який склав “Синопис, або коротке зібрання з різних літописів”; Григорія Сковороди, який створив “Сад божественних пісень”; Феофана Прокоповича з його “Духовним регламентом”; Петра Могили, який заснував Києво-Могилянську академію. Можливо, тільки на такому культурно-історичному ґрунті і могла розвинутиись українська ментальність. Щодо останньої, то французький історик Шерер. Приміром, писав про українців так: “Ми бачимо батьків, що передали своїм синам почуття гордості бути

незалежними й залишали їм у спадок саму тільки шаблю з девізом: “Перемогти або загинути!”

Намагаючись звільнити українську людину і українську культуру від іга рабства, Микола Хвильовий протиставляв ідеал європейської людини – людини-громадянина, творця культурних. Суспільних і політичних цінностей та двигуна історії – і провінціала, який може піднятися тільки до рівня просвітянина. Європейський громадянин з почуттям самоповаги та самоствердження розглядався ним як творіння багатьох сторіч, багатьох верств і спільнот. І тому європейський громадянин є власністю усіх.

Колись П Меріме писав про Богдана Хмельницького, що він – великий полководець. Але не став всесвітньо відомим через те, що належав до темного, провінційного народу.

Якщо це не так, то тоді саме зараз настав той найвищий час повернути цьому народу його історію, його мову і культуру. Адже все це нищила імперія як визначальні чинники його національної ідентичності. Натомість же – вже не імперія, а у своїй же незалежній державі знаходяться сили, відверто спрямовані на демонтаж України. Французький філософ Ш. Де Монтеск'є казав, що спочатку треба бути поганим громадянином, щоб потім стати хорошим рабом. Як зазначає видатна українська письменниця Ліна Костенко, “у нас надто багато поганих громадян. Важко збудувати державу, в якій навіть деякі члени парламенту не хочуть приймати присягу на вірність їй, у передбачення солодкої перспективи бути знову рабами”.

Треба відзначити певну варваризацію нашого суспільства. Що відбувається просто на наших очах і що особливо небезпечно для націй, які не пройшли ще своїх престижних стадій, які в рецензіях світу не мають духовної аури, і раптом одержали доступ до світової культури в її спрощеній транскрипції. (В рекламах з використанням світових шедеврів, у назвах крамниць та фірм: рибки Матісса, що

плавають; Джоконда, що підморгує; Модільянівська жінка, що ще більше витягує шию; чи взуттєва фірма “Дон Кіхот”). Органічна необхідність у культурі атрофується.

Не додає Україні престижу і мова її громадян і політиків. В такій ситуації держава повинна мати глибоко продуману гуманітарну політику, створювати механізми ефективного впливу, координувати зусилля своїх вчених і митців. Бо за таких деструкцій, у перехідний період це життєво необхідно – накреслити шляхетні обриси своєї культури. Адже для демократії в її саме посттоталітарному варіанті характерною є втрата шляхетності в усьому: в почуттях, у критеріях. У полеміці тощо.

Ідей громадянського суспільства опинились, таким чином, у посткомуністичній Україні в тому своєрідному контексті, якщо і відрізняє нашу країну, передовсім, від західних держав, особливо, щодо їхніх потужних механізмів раціональних правовідносин. Сьогодні в Україні громадянське суспільство не розвинене, більшість його елементів витіснено або заблоковано, хоча й протягом періоду реформування відбулися значні зміни в напрямку його формування.

Сучасне українське суспільство є поки що квазігромадянським, його структури й інституції мають багато формальних ознак утворень громадянського суспільства. В країні існують багатотисячні добровільні об'єднання – споживчі асоціації, професійні спілки, екологічні групи, політичні клуби і т.ін. але пересічний українець недооцінює групову самоорганізацію, а найбільш поширеним соціальним типом став індивід, що є обмеженим у своїх прагненнях самим собою та своєю сім'єю. Можливо, у подоланні такого стану, зумовленого процесом трансформації, і полягає специфіка сучасного стану розвитку.

Визначальну роль у вільному розвитку економіки, підприємництва та усієї правової сфери цивілізованого суспільства грає категорія власності має два боки: економічний та юридичний змішання яких

призводить до кутових ситуацій. Так, в нашій країні тривалий час народ з економічної точки зору вважався суб'єктом власності, а суб'єктом права власності вважалася держава. З юридичного боку, народ не міг безпосередньо бути носієм прав і обов'язків. Разом із тим, ніякі речові (майнові) права не можуть замінити інтерес, що виходить з права власності. Основним механізмом самоврегулювання громадянського суспільства, таким чином, виступає в першу чергу вільний ринок (економічний механізм). Однак, самоврегулювання громадянського суспільства присутнє ще на одному рівні – як використання публічно-владних інститутів для реалізації приватних інтересів. У зв'язку з цим іншими головними механізмами самоврегулювання громадянського суспільства виявляються незалежне від суспільної влади правосуддя (юридичний механізм) та парламентаризм як механізм офіційного вияву суспільних інтересів через виборний інститут публічної влади політичний механізм). Таке тлумачення функцій суду та парламенту, однак, не суперечить із принципом розбіжностей громадянського суспільства й держави і не означає змішання приватної та публічно-правової сфери. Врешті решт тут йдеться про розподіл влади, інституційне та функціональне розмежування органів адміністративного регулювання, – з одного боку. З іншого боку – публічно-владних органів, за способом формування та призначення похідних від громадянського суспільства та таких, що стикаються між собою, інтересів. Додамо сюди й органи правосуддя, публічно-владний характер яких і, водночас, незалежність від державних інститутів та суспільної влади дозволяє їм легітимно вирішувати соціальні конфлікти без адміністративного втручання.

Залежність суду від суспільної думки та ЗМІ виявляється головним чином тоді, коли його діяльність торкається публічного інтересу і коли однією з сторін процесу виступає посадова особа, що діє в суді від імені держави та народу. Але при цьому вплив

суспільної влади на правосуддя теж виявляє самоврегулювання громадянського суспільства, бо публічний інтерес офіційно формується під впливом тих інтересів, які реально домінують в суспільстві. Вплив суспільної влади через суспільну думку та ЗМІ, якщо приватний інтерес не притягує до себе з якихось причин інтерес суспільний, – не може бути вагомим. Щодо політичного механізму самоврегулювання, то в цьому випадку воно відбувається, зокрема, і як реакція суспільства в особі виборчого корпусу на неадекватне відображення з боку парламенту суспільних потреб, як заміна одного складу парламенту іншим, що здатний більшою мірою відобразити загальні прагнення чи хоча б інтереси більшості.

Справляти тиск на парламентарів та державних чиновників можна і з боку представників лобістського руху, що виражає інтереси окремих “труп тиску”. Вони здійснюють це, намагаючись просунути певний законопроект чи рішення шляхом організації масових петицій, листів, публікацій тощо. Лобісти можуть нав’язувати парламентарям завчасно підготовлені законопроекти надавати консультативну допомогу. Лобізм має й свою негативну сторону, яка може виявлятися у підкупі, шантажі.

Однак, мабуть, все ж таки треба позитивно оцінювати це явище в цілому, оскільки в результаті активних дій лобі можуть бути захищені права й інтереси різних груп, які дійсно потребують підтримки. І забезпечити дієвість лобізму в допустимих межах через застосування права – це завдання держави, її органів та посадових осіб. Очевидно, що лобізм є більш характерним як явище для розвиненого громадянського суспільства, де виконує роль додаткового механізму забезпечення інтересів різноманітних груп. В Україні визнання реальності лобізму зумовило те, що парламентарі замислились про підготовку проекту закону про врегулювання лобістської діяльності в органах державної влади. Це, можливо, буде

сприяти реалізації конституційного права громадян на участь (індивідуальну чи через представників) в управлінні справами держави. Але, разом з тим, українська дійсність ще тривалий час навряд чи дозволить вітчизняному лобізму стати одним з ефективних інструментів формування демократичної політики. Адже, якщо колись і буде прийнятий відповідний закон, – це ще не буде гарантувати докорінної зміни ситуації у даній сфері, оскільки вона залежить і від рівня політичної культури, і професіоналізму лобістів та державних службовців.

Інституції самоврядного громадянського суспільства будуються таким чином, що б вони стримували й врівноважували одна одну, залучаючи використання держави як правового арбітра. А ідеологічний плюралізм означає тут вільне, відкрите існування в суспільстві усього різнобарв'я поглядів, шкіл, наукових напрямів, визнання їхнього рівноправ'я, терпимості в суспільстві. І кожна людина має тут право обирати, до якої з цих шкіл чи інституцій залучитися, має можливість виявляти свої прагнення в усіх структурах громадянського суспільства. Громадяни повноцінного громадянського суспільства мають достатню правову культуру. Це виражається як у їхній загальній культурі, так і в усвідомленні та бажанні користуватися своїми правами та обов'язками, а також у бажанні їх дотримуватись. У цьому контексті рівень розвитку суспільства зумовлює правовий чи не правовий характер закону. Так, хоча б, можливо, з точки зору правової теорії та юристів-професіоналів певний закон задовольняє найвищим вимогам, але більшість суспільства цей закон не сприймає (приміром, йдеться про закон про відміну смертної кари). Суспільство може мати такі закони, які є відповідними до рівня його розвитку. В цьому сенсі критеріями легітимності закону може бути лише думка суспільства в цілому.

Таким чином, цивілізаційне значення сучасної держави полягає в тому, що, забезпечуючи правове і політичне регулювання суспільними процесами, вона водночас є головним конструктором недержавного соціального простору – громадянського самоврядного суспільства, а також вона всіляко сприяє створенню умов приватного, особистісного життя громадян.

Саме в сфері громадянського суспільства відбувається безпосередня реалізація вітальних (життєво-фізіологічних), матеріальних, духовних, культурних, комунікативних, рекреаційних, побутових, родинних та інших потреб та інтересів. А тому соціальну політику не можна розглядати як систему заходів, що стосуються соціального захисту найменш забезпечених верств населення, а тим більше – як благодійність. Головне призначення соціальної інфраструктури – формування соціальних якостей громадянина, які забезпечують його вміння жити цивілізовано, у злагоді з іншими, з відчуттям власної гідності і повагою до інших.

Метою соціального розвитку є вдосконалення якості життя всіх членів суспільства. Завдання створення адекватної інфраструктури передбачає цілну взаємодію сильної соціальної політики та ефективних економічної й екологічної політик з іншими видами політичної діяльності. Таким чином, в реалізації соціально потужної політики пріоритетними треба вважати такі напрямки: відновлення у своїх правах соціальної справедливості як соціально-організуючого принципу, насамперед – практики адекватної винагороди за продуктивну працю, суспільно корисні інноваційні дії, інтелектуально-культурну діяльність; послідовна підтримка й забезпечення існування соціально-вразливих суспільних груп (пенсіонери, інваліди, багатодітні сім'ї, студенти) на підставі критерію економічно- і соціально-вмотивованого достатнього прожиткового мінімуму; енергійна боротьба проти соціального паразитизму, незаконного нетрудового збагачення мафіозних і

корумпованих груп; подолання тенденції подальшої гострої соціальної поляризації різних суспільних груп за рівнем матеріального добробуту й стартовими можливостями, орієнтуючись при цьому на світові стандарти цивілізованих держав; сприяння соціальній інтеграції суспільства, руйнування штучних бар'єрів, що призводять до соціальної ізоляції та маргіналізації частини членів суспільства; активне впровадження в практику життя вимог та нормативів сучасної соціальної етики, правил сучасного співжиття та практики подолання кризових ситуацій.

Зважаючи на поліетнічний склад населення України, держава має постійно дбати про реалізацію політичних, соціальних, економічних та культурних прав і свобод усіма громадянами, незалежно від їхнього етнічного походження. Йдеться про створення в Україні належних умов для етнокультурного відродження і розвитку державотворчої титульної нації, яка є демографічною та етнічною основою українського суспільства. В державі необхідною є гарантія поступового і регульованого зміцнення позицій української мови як державної в усіх сферах життя з метою приведення у відповідність мовної ситуації з етнонаціональною структурою суспільства. Дотримуючись принципу рівності в етнокультурному розвитку національностей, держава сприяє діяльності громадських організацій національних меншин.

Україна йде шляхом побудови суспільства, де гуманістичні ідеали мають посісти головне місце в системі людських орієнтирів, а принципи добра, людяності, поваги до особистості та її гідності стануть безумовними імперативами, нормами як офіційної політики, так і повсякденного життя. Визначальним кредом громадянського суспільства, до якого йде Україна, головним його світоглядним принципом є визнання людини вищою цінністю суспільства, а турботу про неї – головною функцією держави. Не особа для влади, а влада за для осіб. Захист та забезпечення прав людини без огляду на її

соціальний стан, національність, переконання, стать, вік тощо – це найперший обов'язок держави. Ці позиції мають бути ґрунтом для політичної практики. А зазначені права людей на переконання, власний етичний шлях, їхня духовна свобода мають при цьому бути поєднаними з обов'язком дотримуватися ухваленого державою законодавства, правових норм, конституційних вимог.

Якщо Україна дотримуватиметься цього шляху, то вперше в українській історії буде досягнуто компроміс між свободою та справедливістю. Це і повинно привести країну до стійкого розвитку й створити передумови для виконання нею своєї місії у XXI столітті.

Висновки до другого розділу

Таким чином, розглянувши основні суперечності та тенденції становлення громадянського суспільства в Україні автор дійшов наступних висновків.

По-перше, підкреслено, що процес становлення громадянського суспільства в Україні є складним, довготривалим і суперечливим. У цьому процесі автор підкреслює, по-перше, неможливість і навіть небезпечність формування громадянського суспільства “згори”, як і неможливість формування громадянського суспільства з певної ініціативи та за бажанням або за планом представників влади. Суспільство може дійсно стати громадянським, якщо воно набуде самостійності, матиме свій власний ґрунт та буде пройнято духом свободи. В Україні процес формування громадянського суспільства лише розпочинається. По-друге, перед владою стоїть завдання – формувати максимально сприятливий клімат для розвитку громадянського суспільства. І тут без дійсно партнерських стосунків між державою та суспільством не може бути ані потужної держави, ані успішного, багатого суспільства – тут потрібний діалог з рівних позицій. Але це партнерство передбачає опанування влади з боку громадянських

інституцій. Для України та її громадян настав час дійсно великих змін та можливостей і таке співробітництво – між владою та суспільством – може стати вельми продуктивним, воно потрібне нашій державі. По-третє, сучасність, насичена динамічними подіями, потребує відповідальних дій та оптимальних рішень, а також – залучення нових людей, ініціатив, кадрів та нових управлінських технологій. І тому для нашої країни вкрай необхідною є інтелектуальна мобілізація, потрібні ефективні моделі співробітництва державних і громадянських інституцій.

По-друге, автор вважає, що громадянського суспільства в розгорнутому, повноформатному розумінні в Україні ще немає. Іде лише процес його формування, утворення окремих його елементів. Саме цей процес буде тривалим і нелегким.

При цьому громадянське суспільство розглядається далі як поле розгалуження соціальних інститутів, практик та цінностей, що охоплює комплекс основних соціальних характеристик та параметрів суспільної життєдіяльності. Демократизація аналізується як основна тенденція, зміст і мета становлення громадянського суспільства. Ця тенденція реалізується суперечливо. Нерідко демократія трактується як вседозволеність. У суспільстві виникають конфлікти, які обмежують демократичні свободи, порушують безпеку особистості. Реальний процес демократизації потребує належної правової регуляції. Утвердження демократичних відносин не відміняє порядку, захисту прав і свобод людини і громадянина. Особливе навантаження покладається на правозахисні органи. Вони зобов'язані забезпечити порядок, захист національних інтересів, прав людини і одночасно – сприяти розвитку демократичних процесів.

РОЗДІЛ 3

ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА КУЛЬТУРА ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОЗАХИСНИХ ОРГАНІВ У СИСТЕМІ СУЧАСНИХ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Діяльність правозахисних органів ґрунтується на правозастосовних і правозахисних функціях і спрямована на припинення у встановленому порядку правопорушень, здійснення впливу на порушників, відновлення порушеного становища тощо. Інакше кажучи, правозахисна функція є складовою діяльності правозахисних органів, яка зумовлюється конституційними вимогами дотримання законності, забезпечення охорони правопорядку, інтересів суспільства, прав і свобод громадян. Оскільки соціальні функції правозахисної діяльності характеризується чітким розмежуванням компетенції правозахисних органів, останні реалізують свої можливості через:

- конституційний контроль (ця функція пов'язана з діяльністю, що спрямована на усунення порушень Конституції України і тлумачення її статей);
- правосуддя (ця функція притаманна органом судової влади, пов'язана із захистом і відновленням найважливіших прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, а також із вчасним і справедливим вирішенням цивільних та кримінальних справ);
- організаційне забезпечення діяльності судів (це функція, яка характеризується діяльністю по забезпеченню належних умов, необхідних для нормального функціонування судової системи України);
- здійснення прокурорського нагляду (яке полягає у припиненні порушень чинного законодавства, захисті прав і законних інтересів громадян, підприємств, організацій, установ за допомогою засобів прокурорського реагування - внесення протесту, подання, припису та ін.);

- запобігання злочинам, їхнє виявлення і розслідування (функція, притаманна лише деяким правозахисним органам, які покликані сприяти виявленню правопорушень, розкриттю і розслідуванню злочинів, розшуку та викриттю осіб, що винні у їх учиненні);

- надання юридичної допомоги і захист у кримінальних справах (це функція, яка полягає у виконанні передбачених законом дій, спрямованих на захист прав та інтересів громадян, організацій, підприємств і установ, тобто представництво в судових та інших органах по надання кваліфікованої юридичної допомоги особам, що притягнені до кримінальної відповідальності.

Отже, правозахисні органи України виконують завдання різного характеру: "охороняють життя і здоров'я громадян, приватну, громадську і державну власність, навколишнє середовище, тваринний світ тощо" [149, 7]. З огляду на різноплановий характер їхньої діяльності, правозахисні органи посідають особливе місце в системі сучасних демократичних перетворень. Виконуючи важливі завдання і функції щодо створення нормальних умов для реалізації прав і свобод громадян, правозахисні органи охороняють і захищають їхні права, вживають необхідних заходів стосовно відтворення порушених прав. "Порядок їх організації діяльності регламентується законами і підзаконними нормативно-правовими актами" [121, 270] Тому вдосконалення такої діяльності, як і правового її регулювання, сприяє підвищенню ефективності їхньої роботи.

Остання ґрунтується на законності, сутність якої полягає в суворому дотриманні й використанні норм права та діючого законодавства. Законність як соціальне явище є наслідком взаємодії різних об'єктивних і суб'єктивних факторів, які й визначають її сутність. Як багатогранне політико-правове явище вона характеризує процес удосконалення державно-правової форми організації суспільства і реалізації ідеї соціальної справедливості й загальнолюдських цінностей, правових ідеалів вільного демократичного

суспільства і правової держави шляхом суворого і неухильного дотримання та використання всіма суб'єктами суспільних відносин діючого законодавства [261, 546-562]. З огляду на це, до структурних елементів законності належать:

- ціль - досягнення строгого і неухильного дотримання та виконання всіма суб'єктами діючого законодавства;
- сукупність поглядів і принципів, визначають зміст і теоретико-світоглядну основу законності;
- систему засобів, прийомів і умов, за допомогою яких відбувається реалізація ідеї та засад законності;
- вмотивовану діяльність людини - сполучний елемент законності, який визначає її соціальну природу;

У вираженні змісту і елементів структури законності, на сторожі якої стоїть правозахисні органи, можна виділити її основні властивості. До них належать:

- причинно-наслідкова залежність законності від соціально - моральних і державно - правових процесів;
- загальна обов'язковість вимог законності для всіх суб'єктів правових відносин;
- високий ступінь абстракції і системності узагальнених політико-правових явищ;
- об'єктивність відтворення соціальних і правових процесів [255, 9]

Опертя на законність дозволяє правозахисним органам підтримувати правопорядок. Він як певний стан упорядкованості суспільних відносин ґрунтується на праві й законності й виявляється результатом реалізації правових норм, тобто законності [261, 512-513]. Сьогодні інтереси економічного розвитку країни, потреби суспільства загалом вимагають упорядкованості й стабільності всіх сфер суспільного життя. Тому на сучасному етапі розвитку країни чіткий і навіть жорсткий правопорядок може стати запорукою відродження і зростання

вітчизняної економіки, подолання кризових явищ у різних сферах розвитку суспільства. Важливо, щоб це явище розгорталося в правовому полі демократичного режиму. "Тільки за демократичних режимів, коли право виявляється важливим інструментом втілення ідеалів справедливості, породжуються правові порядки. За недемократичних форм правопорядок є правовою оболонкою безладдя. Тому під час аналізу правового порядку важливо враховувати соціальну сутність державної влади і діючої конституції" [255, 9].

Стаття 1 Основного Закону України визначає її суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою [125, 4]. Забезпечити належний правопорядок у країні, зберегти стабільність у суспільстві покликані, насамперед, правозахисні органи України. Поряд з цим, вони разом з різними недержавними суспільними об'єднаннями та органами місцевого самоуправління несуть безпосередню відповідальність за суспільну безпеку громадян і суспільства в цілому. Треба також мати на увазі, що хоче правопорядок і є державно-правовим явищем, його формування відбувається одночасно при рішучій участі і держави, і народу. Адже в осерді правового порядку перебуває людина, її інтереси і прагнення, життєві потреби. Невипадково характерними ознаками і якісними властивостями правопорядку є гуманізм, демократизм, справедливість. Тому діяльність правозахисних органів має бути спрямована на охорону суспільного порядку як системи суспільних відносин, закріпленої нормами права, моралі і правилами співжиття громадян, охорону державного і суспільного майна, спокій у громадських місцях, підтримку підприємств, організацій і посадових осіб [3, 23].

З огляду на це, актуальною проблемою виявляється діяльність правозахисних органів під час забезпечення охорони суспільного порядку і суспільної безпеки. Проте серед науковців досі немає єдності в розумінні і тлумаченні терміну "охорона суспільного порядку". Так,

на думку М.І. Єрошкіна і Л.А. Попова, під охороною суспільного порядку треба розуміти проведеннями державними органами в тісному зв'язку з громадськістю різних заходів щодо забезпечення недоторканності громадян, захисту їхніх прав і законних інтересів, народного надбання та стосовно створення обставин спокою, нормальних умов для роботи державних, суспільних підприємств, організацій і установ [100, 8].

А ось С.В.Калашніков вважає, що під охороною суспільного порядку слід мати на увазі суспільну - політичну і правову категорію, зміст якої має бути вирішений у формі сукупності правових норм, заходів і засобів держави і суспільства, спрямованих на підтримку і забезпечення режиму законності в громадських місцях, захист прав і свобод особистості, майна, честі й гідності, інтересів держави і суспільства загалом, з метою збереження порядку, громадського спокою, нормального функціонування підприємств, установ і організацій, транспорту, засобів комунікації і усунення причин та суб'єктів, що їх дестабілізують [110, 82].

Незважаючи на наявні термінологічні розбіжності, усі дослідники правового порядку вважають його засадничою сферою суспільного буття [65; 120]. Тому зміна статусу правозахисних органів у системі сучасних демократичних перетворень повинна передбачати, що правопорядок несе на собі навантаження тих принципів, настанов і тенденцій, на підставі яких функціонує вся соціальна система. Відтак і до правопорядку слід ставитися як до відповідного системного утворення. Для успішного функціонування правозахисних органів на підтримці належного правопорядку сучасне законодавство України має більш чітко визначити перелік учасників правопорядку, їх строгу субординацію за юрисдикцію і функціональним навантаженням, за правами і обов'язками, за правовими властивостями і станом в усіх сферах їхньої взаємодії. Водночас треба увиразнити їхні зв'язки і стосунки, які підлягають правовій регламентації, визначити процедуру і процес їхнього здійснення.

Крім того, необхідно також обрати правові методи, засоби і форми їхнього регулювання, вказати нормативність усіх сторін у правопорядку, їхні якісні характеристики [255, 12].

Однак подальшого вдосконалення потребує не тільки правова структура українського суспільства, але й правові відношення і зв'язки у ньому, послідовність їх виникнення, розвитку, зміни, тобто динамічний аспект взаємодії елементів структури та їх властивостей. Заразом зміна статусу правозахисних органів у системі демократичних перетворень суспільства передбачає впорядкованість елементів структури правопорядку. Правовому врегулюванню підлягають учасники правопорядку - державні органи, організації і установи, недержавні утворення та інші стійкі об'єднання людей, громадян, як суб'єкти права, а також відношення і зв'язки між ними. Саме для цього й "впроваджується багатогранна, багаторівнева правова регламентація. Дуже часто це закріплюється в правових актах, пов'язаних з порядком, регламентом, процесом, протоколом тощо. Така різнобічна урегульованість призводить до сталості й стабільності, що породжує якісну характеристику правопорядку як стійкого системного утворення. Високий ступінь впорядкованості необхідний у структурі, відношеннях, процесах і властивостях правопорядку. Ця впорядкованість ґрунтується на праві, на його нормативному регулюючому впливі" [255, 12].

Забезпечуючи правопорядок як певний стан упорядкованості суспільних відносин в системі сучасних демократичних перетворень правозахисні органи водночас реалізують і його основні функції. Серед них - насамперед, функцію співдії з зовнішнім середовищем, упорядкування, зміцнення і стабілізації тих великих систем, складовим елементом яких є власне правопорядок. Підтримуючи правопорядок, правозахисні органи в умовах демократизації суспільства не тільки пристосовуються до середовища, але й виявляються належною базою нормального функціонування політичної, державної системи,

упорядковуюючи і стабілізуючи найважливіші державні зв'язки і відносини. Посідаючи цілком визначене місце в системі суспільних відносин і відчуваючи на собі їх позитивну чи негативну дію, правозахисні органи чинять на них зворотний вплив, виконуючи функцію їхньої стабілізації. Позитивний вплив середовища посилює зворотну дію правозахисних органів і, навпаки, негативний - зменшує їхню дієвість. Відтак, чим досконалішим є правопорядок, тим позитивнішою є діяльність правозахисних органів.

Поряд з цим, правозахисні органи в системі сучасних демократичних перетворень реалізують функцію зміцнення внутрішніх зв'язків і відносин правопорядку. Реалізація цієї функції дозволяє впорядкувати наявну структуру правопорядку, визначити і встановити співзалежність його суб'єктів, програм їхньої поведінки і функціонування, правових відносин, кореляційних взаємодій прав і обов'язків суб'єктів. У підсумку, виникає можливість зведення усіх елементів правопорядку в струнку узгоджену систему [150, 7-8; 166, 4-6; 255, 13-14].

Нарешті в процесі демократизації суспільства правозахисні органи об'єктивують функцію збереження і вдосконалення правопорядку. Подібну діяльність правозахисних органів можна умовно назвати "рефлектуючою", оскільки вона звернена "на себе" і дозволяю осмислити роботу правозахисних органів у цілісній системі правопорядку. Це зумовлює необхідність правозахисних органів постійно самовдосконалювати свою роботу. Таке вдосконалення відбувається в різних напрямках, починаючи від управління правопорядком і закінчуючи посиленням начал законності, справедливості, гуманізму і демократизму.

Здійснювана органами внутрішніх справ охорона громадського порядку перебуває у тісному зв'язку із суспільною безпекою, яка, своєю чергою, є складовою національної безпеки. Загалом забезпечення безпеки громадян, держави і суспільства в цілому є важливою умовою існування громадянського суспільства, яке формується в Україні. Тому правозахисні

органи виявляються безпосередньо відповідальними за безпеку кожного громадянина на території України і за її межами. Адже "безпека - стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Захищеність, таким чином, суть суспільної безпеки" [110, 81].

Отже, з огляду на сутність безпеки основними принципами її забезпечення виявляються законність, дотримання балансу життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави щодо забезпечення правопорядку та інтеграція з міждержавними системами безпеки. З кожним новим етапом розвитку суспільства, з розширенням демократичних засад і активізацією особистісного фактора зростає необхідність у стабілізації, врегульованості й гарантованості зв'язків, взаємин і узалежнень людей. Тому зміцнення безпеки є стійкою тенденцією розвитку суспільства. Така тенденція зумовлена об'єктивними потребами та інтересами людей, які повинні використовувати усі наявні правові засоби, насамперед право і законність, для постійного зміцнення власної безпеки. Втілення в життя цієї тенденції, реалізація волі та інтересів державної влади і народу є безпосереднім завданням правозахисних органів в умовах подальшої демократизації суспільства.

Як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, безпека має бути гарантована правозахисними органами у різних сферах життєдіяльності - економічній, політичній, військовій, технологічній, інформаційній, екологічній та ін. [106; 205; 281]. Конституція України гарантує різні види безпеки [124, 48], однак власне безпека як дона з основних соціальних і юридичних категорій конституційного статусу ще не отримала. Цей недолік характерний і для основних законів інших країн пострадянського простору [32], що свідчить не тільки про слабку теоретичну розробку поняття безпеки, але й про хисткість наявних

демократичних режимів, недостатньо забезпечених на рівні загального законодавства. Останнє має неухильно дотримуватися усталеного в юридичній практиці розподілу видів безпеки. Для їхнього конструювання, як правило, використовується дві основні підстави. Перша дозволяє виділити види безпеки щодо наявних сфер життєдіяльності суспільства, а друга - стосовно існуючих загроз життєво важливим інтересам особистості, суспільства і держави. Такий підхід до конструювання часткових видів безпеки дозволить виробити й більш адекватно витлумачити загальне поняття юридичної безпеки. Саме вона повинна розглядатися як стан юридичної захищеності життєво важливих інтересів особистості (суспільства і держави) від зовнішніх і внутрішніх загроз. "Юридична безпека не є адекватною правовій безпеці, ширша за останню, і містить поряд з правовим забезпеченням безпеки також належну діяльність правозахисних, судових і правозастосовних органів [261, 13]. Підставою для такого широкого розуміння юридичної безпеки є Конституція різних країн світу, серед них і Україна. Стаття 3 Основного Закону визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, що визначає зміст і застосування законів, діяльність органів законодавчої і виконавчої влади, місцевого самоврядування і правосуддя.

Механізм діяльності правозахисних органів щодо забезпечення юридичної безпеки формується на підставі уявлень про безпеку як форму суспільних відносин, урегульованих правом. Це відношення між громадянином, який перебуває у стані, що загрожує його життєво важливим інтересам і державою, репрезентованою уповноваженими органами, серед них і правозахисними. Саме вони покликані забезпечити захист особистості всіма можливими, насамперед юридичними засобами. "Обов'язковість державної участі у відносинах безпеки зумовлена тим, що йдеться про життєво важливі інтереси особистості як вищої соціальної цінності, а це верховенство може бути визначене, встановлене й

захищене тільки державою, яка має для цього відповідні засоби, серед них і правові" [261, 17].

З огляду на це, поряд з проголошенням суб'єктних прав і свобод - на життя, особисту недоторканість, свободу думки і слова, світогляду й віросповідання та ін. Конституція України закріпила за кожним громадянином право на державний захист прав і свобод. Стаття 3 Основного Закону України передбачає, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. "Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком людини" [124, 4]. За цією статтею кожному громадянину гарантується особиста безпека, задля якої він може використати всі законні способи, серед них і звернення за допомогою в правозахисні органи.

Зокрема, "Закон України про міліцію" запроваджує відповідні обов'язки міліції, її посадових осіб щодо гарантування безпеки громадян і реалізації інших прав особистості, вживання дієвих заходів для того, щоб ці права не порушувалися. Так, співробітник міліції, незалежно від його посади, місця перебування і часу зобов'язаний у випадку звернення до нього громадян із заявами про події, що загрожують особистій і громадській безпеці, застосувати належні заходи. Водночас необхідно "розрізняти допомогу органів міліції (поліції), що надається за власною ініціативою через запровадженні законом обов'язки, і допомогу, яка надається за посадою (*ex officio*), але на прохання громадянина. Друга допомога вимагає від співробітника міліції більше часу, клопоту й енергії, для нього така допомога не завжди є зручною, прохання щодо неї сприймається не дуже радо" [33, 101].

Відтак законодавчі органи мають належним чином скорегувати наявні закони і забезпечити реалізацію права на безпеку. Крім того, повинно бути чітко зафіксовано у відповідних нормативно-правових актах, наприклад, у Статуті Державтоінспекції, що співробітники органів внутрішніх справ

зобов'язані надавати допомогу громадянам щодо гарантування безпеки у разі їх звернення по таку допомогу.

Одним з важливих завдань державно-правового забезпечення безпеки громадян є визначення і юридичне оформлення системи та пріоритетів життєво важливих інтересів особистості, держави, суспільства, а також джерел їхньої загрози, розподілити сфери відповідності державних органів щодо протидії різним видам загроз, проаналізувати стан і напрями вдосконалення правової захищеності індивідів. З огляду на це, на особливу увагу заслуговують характерні риси особистої безпеки громадян. Адже остання є "закріпленою в законі системою суб'єктивних прав (обов'язків), які може використовувати громадян для захисту особисто себе і своєї родини від протиправних посягань та загроз іншого гатунку" [33, 99]. Не випадково міжнародне право розглядає безпеку людини як свій основний предмет. Так, наприклад, Загальна декларація прав людини, ухвалена 10 грудня 1948 року, проголосила право кожної людини на життя, свободу і особисту недоторканність (стаття 3), заборонила рабство (стаття 40), тортури і жорстоке, нелюдяне або таке, що принижує людську гідність поводження (стаття 5), встановила вільне пересування (стаття 13), свободу думки, совісті й релігії (стаття 18). У подальшому світове співтовариство оперативно реагувало й на інші загрози безпеці людини, що роблять її жертвою різних сил. Генеральною Асамблеєю ООН було прийнято низку міжнародно-правових актів, серед яких резолюція 38/14 "Друге десятиріччя дій у боротьбі проти расизму і расової дискримінації" (1983), резолюція 39/142 "Декларація про боротьбу проти незаконного обертання наркотиків і зловживання наркотичними засобами" (1984), резолюція 40/34 "Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою" (1985) та ін. Завдяки наявній міжнародно-правовій системі правозахисні органи України можуть забезпечити якнайновішу реалізацію життєво важливих

інтересів людини як в середині країни, так і за її межами. Цьому сприяють і укладені договори про гарантування безпеки громадян з низкою зарубіжних держав.

Але ідея безпеки людини досі ще не одержала належного міжнародно-правового статусу. Зокрема, вказані вище документи фіксують ті чи інші права та свободи, що безумовно відтворюють і життєво важливі інтереси людини. Однак про власне безпеку людини як самостійний феномен в них не згадується. Якби була окреслена цілісна система життєво важливих інтересів людини, це створило б можливість предметно добиватися створення мінімальних умов існування кожного громадянина, використовуючи правові ті інші ресурси не тільки України, але й міжнародного співтовариства. "Завдяки цьому на міжнародному рівні було б визначене коло загроз безпеці людини і встановлені засоби обов'язкового порядку щодо їхньої протидії. Перенесення проблеми в площину практичної реалізації дозволило б створити надійний критерій оцінки дій кожного суб'єкта міжнародних відносин" [157, 99].

Поряд з цим, учасники "круглого столу" з міжнародно-правового забезпечення безпеки людини звернули увагу на те, що належним чином не спрацьовує наявний міжнародний механізм гарантування безпеки особистості. "Статут ООН постає в цьому аспекті єдиною реальною юридичною основою для підтримки міжнародного миру і безпеки. Прагнення до багатопольярного миру в межах створених ООН міжнародно-правових інститутів відображає природні наміри людства щодо побудови справедливого правопорядку" [157, 99]. Україна як постійний член ООН може і повинна розробити власну концепцію гарантування безпеки людини і внести її на розгляд чергової сесії Генеральної Асамблеї ООН.

Мало того, створення такої концепції дозволить не тільки розв'язати теоретичні проблеми гарантування безпеки громадян, але й активно включитися у їх практичну реалізацію. Міжнародно-правові

гарантії безпеки людини можуть бути безпосередньо впроваджені й в Україні, яка йде демократичним шляхом розвитку, гарантованим її Основним Законом. Конституція України закріплює безпеку громадян у різних сферах, насамперед там, де є досить високий ризик виникнення загрози особистій безпеці. Досить часто така загроза виникає через неправомірну поведінку особистості. Тому в умовах поглиблення демократизації суспільства правозахисні органи повинні вести широку роз'яснювальну роботу щодо правомірної поведінки громадян. Остання є такою поведінкою, яка відповідає приписам юридичних норм. "Мається на увазі звичайна правомірна поведінка, яка спостерігається у повсякденному... житті. Така поведінка, по-перше, сприяє запобіганню конфлікту з державою, тобто усуненню загрози притягнення до адміністративної або карної відповідальності, яка могла б настати у випадку здійснення громадянином правопорушення (злочину). По-друге, правомірна поведінка не провокує конфліктів з іншими особами, схильними за способом життя до здійснення негативних вчинків. Звичайно, такий конфлікт (наприклад, бійка) може загрожувати безпеці самого громадянина, його здоров'ю і життю" [33, 101].

Наявний нині правовий механізм забезпечення прав людини в демократичному суспільстві побудований, насамперед, на засадах жорсткої регламентації прав, свобод, обов'язків і відповідальності учасників правовідносин. Конституція України взяла під свою охорону не лише правомірну поведінку, але й право громадян на приватне життя, недоторканість їхнього житла, таємницю листування, телефонних переговорів, поштових, телеграфних та ін. повідомлень тощо. Адже, наприклад, право на особисте життя певною мірою збігається з правом на особисту безпеку, "оскільки ніщо так не принижує людину і ніщо так не загрожує її життю, здоров'ю, честі й гідності, як втручання третіх осіб у її приватне життя" [33, 101]. Тому для забезпечення реалізації право кожного громадянина на особисте життя

діяльність правозахисних органів має будуватися на принципах законності, гуманізму, поваги до особистості, соціальної справедливості тощо.

Водночас особливого значення для особистої безпеки громадян в умовах розвитку демократичного суспільства набуває право на недоторканність житла. Стаття 30 Конституції України визначає: "Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду" [124, 12]. На відміну від демократичного, в тоталітарному суспільстві це право громадян постійно порушувалося. Особливо в часи сталінізму, коли власне житло громадян перетворювалося каральною машиною існуючого режиму на постійне місце злочину. Адже тихо, без особливого розголосу заарештувати громадянина можна було саме у його помешканні.

Сьогодні, в умовах демократичного поступу суспільства, в Україні має бути глибоко закорінена стара англійська приказка: "Мій дім - моя фортеця". В Англії недоторканність житла була проголошена ще в 1215 році Великою хартією вольностей. Визначний англійський державний діяч І.Пітт підкреслював свого часу: "Найбідніший з бідних у власному будинку може протистояти всім силам Корони. Будинок може розвалюватися, дах труситися, він може продуватися наскрізь, і дощ може проникати через дах, однак король Англії і всі його сили не мають право переступати через його поріг" [33, 102]. Згідно з Конституцією України законне припинення в житло можливе лише в двох випадках: під час непередбачених надзвичайних ситуацій (стихійне лихо, пожежа, аварія водогону тощо) та під час захисту правопорядку (для розкриття злочину, його попередження та ін.). Будь-яке незаконне проникнення в житло всупереч волі того, хто в ньому проживає є злочином. Тому і громадяни, і правозахисні органи завжди мають чітко

дотримуватися чинного законодавства, незважаючи на різні ситуації, які виникають у повсякденному житті.

Водночас держава не може повною мірою гарантувати захист окремої людини від протиправних зазіхань в усіх мислимих ситуаціях. Тому держава надає певні можливості для самозахисту самому громадянину, встановлюючи законодавчо інститут необхідної оборони, в основі якого перебуває право особистості за певних обставин захищати себе і свою родину. Закладене природою людини право на особисту оборону захищає Конституція України, стаття 55 якої визнає, що "кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних зазіхань" [124, 24].

У відповідь на загрозу людина намагається їй протидіяти або хоча би нейтралізувати її. Необхідна оборона допускається законом для захисту громадянином самого себе, а відтак для захисту інших осіб та інтересів суспільства і держави, які охороняються законом. Необхідна оборона є важливим соціально-правовим інститутом демократичного суспільства. Вона покликана забезпечити, насамперед, особисту безпеку громадянина і водночас сприяти припиненню правопорушень та злочинів. Необхідна оборона є припустимою від будь-яких суспільно небезпечних дій, які загрожують правам і законним інтересам громадянина, що обороняється тоді, коли індивід навмисне спровокував напад, щоб мати можливість вигадавши причину оборони заподіяти шкоду тому, хто нападає [144; 68].

Загалом необхідна оборона передбачає активну протидію особистості будь-яким зазіханням. Саме тому громадянин має право на необхідну оборону незалежно від того, міг він чи ні уникнути небезпеки, яка йому загрожувала, ухилитися від нападу, врятуватися втечею, звернутися за допомогою у правозахисні органи або до інших представників у влади. З огляду на це, особиста безпека кваліфікується як "правовий стан окремого

громадянина, за якого держава (гарантує йому персональний захист від протиправних зазіхань і загроз іншого характеру, а також надає право на особисту оборону і навіть із застосуванням зброї для захисту життя, здоров'я і власності" [144, 68].

Без права на особисту безпеку не може бути особистої безпеки загалом. Разом з правом на приватне життя право на особисту безпеку виявляється частиною більш загального суб'єктивного права, яке видатний російський правник П.І.Новгородцев назвав "правом на гідне існування" [175]. Одним із перспективних напрямів його становлення є перехід від політики підкорення і придушення особистості, порушення її законних прав і свобод до їх фактичного визнання, поваги і дотримання, гармонізації інтересів індивіда і держави на підставі збереження гуманістичних засад розвитку суспільства, шляхом координації максимальних зусиль держави і правозахисних органів [40; 120]. Тому сучасна українська держава все більше відмовляється від посилення каральних функцій правозахисних органів і робить акцент на демократизації зв'язків між усіма учасниками правовідносин, про що свідчить прийняття цілого ряду нових кодексів і законів України. Саме на їх основі сучасна українська держава стверджується як правова форма загальної (публічної) влади, яка встановлює і захищає певний, законодавчо закріплений правопорядок в межах якого пряме насилля з боку всіх суб'єктів, серед них і влада, заборонене, а дозволене правом застосування сили в соціальному житті перетворене в державно-правовий у формах і межах санкції правового закону.

Саме узаконене право дозволяє правозахисним органам належним чином підтримувати законність як політико-правовий режим демократичної держави, який проявляється у формі таких взаємин органів держави (влади, управління, правозахисних органів) з населенням, за яких поведінка людини ґрунтується на законах, обов'язку їхнього дотримання, а юридична відповідальність за їх недотримання настає

невідпорно, незалежно від соціального статусу суб'єкта чи його посади. Водночас у демократичному суспільстві поведінка кожного суб'єкта залежить від рівня його правосвідомості, яка відображає правову дійсність. Тому одним з найбільш важливих напрямів діяльності правозахисних органів України в системі сучасних демократичних перетворень є створення сприятливих умов для реалізації особистістю своїх прав, свобод і законних інтересів.

Щодо цього треба зауважити, що розв'язання правозахисними органами проблем забезпечення прав і свобод особистості повністю залежить від відмови держави від власного пріоритету стосовно законних прав і свобод громадян. Відтак в умовах демократичного розвитку суспільства його правозахисні органи зобов'язані вступати в різні правовідношення з громадянами та іншими суб'єктами права виключно в межах власної компетенції і діяти строго у відповідності з Конституцією України та законами держави. Адже стаття 8 Основного Закону проголошує: "В Україні визнається і діє принцип верховенства права" [124, 5]. Тому забезпечення законності під час реалізації правозахисними органами притаманних їм функцій має особливу значущість. Але, виступаючи від імені держави й іноді порушуючи принцип законності, перевищуючи свої повноваження, правозахисні органи завдають певної шкоди державі. Внаслідок цього "виникає дисбаланс у їхніх взаєминах, що посилює негативне ставлення громадян і суспільства до держави, знижує роль правозахисної системи ... як гаранта забезпечення прав і свобод особистості, що, в остаточному підсумку, перешкоджає формуванню громадянської правосвідомості, правової держави і цивілізованого суспільства. На жаль, це має місце в існуючих державно-правових реаліях. Усунення подібних явищ пов'язане із забезпеченням законності, яка забезпечує підкорення усіх суб'єктів, без винятку, праву" [111, 106-107]. З огляду на це, для забезпечення конституційних гарантій захисту прав і свобод громадян в умовах сучасних

демократичних перетворень в Україні виникла об'єктивна необхідність створення нових досконалих і і потужних механізмів діяльності правозахисних органів.

Особисті (громадські), політичні, соціально-економічні, культурні права і свободи охоплюють інтереси індивіда в усіх сферах його життєдіяльності. Механізми захисту системи цих прав і свобод в Україні покликані гарантувати безпеку громадян у суспільстві й державі. Визначені Конституцією України обсяг і зміст прав і свобод людини й громадянина хоча й не є вичерпними, однак відповідають тому обсягу й змісту прав, які передбачено такими всесвітньо відомими правовими актами, як Великою хартією Вольностей (1215 р.), петицією про права (1628 р.), Декларацією прав (1688 р.) – в Англії; Декларацією незалежності Сполучених Штатів Америки (1776 р.), Конституцією США (1787 р.) – у США; Декларацією прав людини й громадянина (1789 р.) – у Франції; Конституцією Пилипа Орлика (1710 р.), Конституцією УНР – у власне Україні та інш. Вони значною мірою сприяли виявленню універсального характеру прав і свобод людини, які були визначені сучасним світовим співтовариством і знайшли своє відображення у загальній декларації прав людини (1948 р.), Європейській конвенції про захист прав людини й основних свобод (1450 р.), міжнародному про економічні, соціальні й культурні права (1966 р.), Міжнародному пакті про громадські й політичні права (1968 р.) тощо.

Ці та інші правові акти запроваджують правові гарантії реалізації статусу особистості, увиразнюючи серед них дві основні групи. До першої групи належать правові гарантії, що забезпечують реалізацію статусу особистості, а до другої – ті, що забезпечують його захист. Юридичні гарантії реалізації спрямовані на використання громадянами своїх прав, виконання ними обов'язків і чинності притягнення їх до відповідальності. Гарантії захисту діють у випадку порушення статусу, виникнення перешкод на шляху його об'єктивації. “До першої групи належать норми, що

визначають межі прав і свобод; їх конкретизацію у поточному законодавстві; юридичні факти, з яким пов'язується володіння і безпосереднє користування ними; процесуальні форми реалізації; засоби заохочення й пільги для стимулювання правочинної та ініціативної їх реалізації.

Другу групу правових гарантій складають механізми й інститути захисту прав і свобод: конституційний контроль і нагляд; засоби захисту і засоби відповідальності винних за порушення прав і свобод особистості; процесуальні форми здійснення контролю і нагляду; засоби попередження і профілактики порушення прав особистості, інші встановлені законодавством засоби" [297, 97]. Звичайно, засоби захисту прав і свобод громадян України, які використовують правозахисні органи, можна виділити в окрему, самостійну групу, як особливу форму юридичних гарантій і прав, обов'язків й законних інтересів особистості. Проте доцільність такого виділення не завжди до діла, оскільки діяльність правозахисних органів тісно пов'язана з функціонуванням різних державних органів. Крім того, при забезпеченні гарантії реалізації статусу особистості важливо дотримуватися комплексності та повноти гарантій. Останні у будь-якому випадку мають забезпечити особистості можливість реально користуватися наданими законодавством благами та виконувати свої обов'язки. Адже юридичні гарантії захисту забезпечують можливість кожному індивіду звернутися в державні органи, серед них і правозахисні, знайти там необхідний захист своїх прав і свобод, і також відновити їх у випадку порушення. Нині кожен усвідомлює, що економічне зростання лише тоді чогось варте, коли воно супроводжується належними темпами розвитку соціальної сфери та забезпеченням усебічної захищеності особистості [240, 9-12; 215, 3-5].

Подібні міркування виявляються більш-менш переконливими в контексті принципів і норм, сформульованих сучасними конституціями демократичних держав. Мало, яка серед них не декларує того, що

передбачає стаття 45 (п. 4.1) Конституції Ірландії, яка проголошує, що держава зобов'язується за допомогою спеціальних засобів захищати економічні інтереси бідних верств суспільства і коли це необхідно, підтримувати немічних, удів, сиріт і людей похилого віку. Або, наприклад, §17 Конституції Угорської Республіки, яка декларує піклування про малозабезпечених через розвинену систему соціальних заходів [153, 12]. Отже, основні заходи переважної більшості країн світу спрямовані на забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя.

Конституція України проголошує її не тільки незалежною, але й соціальною державою. Її становлення, повинне передбачати два моменти. З одного боку, необхідна виважена політика держави щодо тих соціальних зобов'язань, які вона бере на себе. А, з другого боку, соціальна діяльність держави має ґрунтуватися не на постійних добродійних акціях, а “на формуванні системи умов для якомога більш повного використання трудового, інтелектуального, підприємницького (загалом – “продуктивного”) потенціалу працездатних громадян і стимулюванні їхньої особистої відповідальності за самозабезпечення. Сьогодні мудрість законодавця полягає не в роздачі обіцянок гарантування всім і кожному “достойне існування”. Вона – в створенні таких юридично-нормативних і організаційних механізмів, в стимулюванні таких морально-психологічних активізаторів, які дійсно дозволять усе більшій кількості людей уключитися у відношення формальної рівності (вільного еквівалентного обміну) і мати в них успіх [153, 13]. Мало того, перед законом рівними мають бути всі. правозахисні органи своєю чергою зацікавлені в тому, щоб економічні, соціальні й культурні права громадян ґрунтувалися на законі. Бо там, де ігнорується закон, праву не має місця..

Звичайно, ставлення держави до непрацездатної частини населення, неповнолітніх, людей похилого віку має бути особливим. Тому й

діяльність правозахисних органів щодо реалізації соціальної політики держави в умовах демократизації усіх сфер життя має свою специфіку. Насамперед це стосується боротьби з таким шкідливим і небезпечним соціальним явищем, як дитяча безпритульність. На жаль, останнім часом правозахисні органи залишилися чи не єдиним соціальним інститутом, який намагається якщо не оволодіти ситуацією, що склалася в країні стосовно дитячої безпритульності, то хоча б значно покращити її.

На думку фахівців, як безпритульну дитину можна кваліфікувати за такими ознаками:

- припинення будь-якого зв'язку з сім'єю, батьками й родичами;
- проживання в місцях, непридатних для житла (на сміттєзвалищах, у каналізаційних системах, на необжитих горищах, у підвалах, вокзальних приміщеннях тощо);
- здобування засобів існування способами, які не визначаються суспільством (жебраківанням, крадіжкою, пошуком їжі на смітниках та ін.);
- підкорення неписаним законам, які диктуються визнаним серед безпритульних авторитетом [174, 57-60; 177, 57-58].

Щодо причин дитячої безпритульності, то вони в сучасній Україні продиктовані такою реальністю, яку можна охарактеризувати як:

- економічну кризу;
- безробіття;
- зведення до злиднів широких верств населення, серед яких більшість живе за межею бідності;
- послаблення сімейних основ життєдіяльності індивідів;
- утрата моральних цінностей;
- поширення алкоголізму й наркоманії;
- розповсюдження серед дітей і дорослих психічних захворювань та ін. [89].

Саме ці фактори створюють сприятливі умови для виникнення різних негативних соціальних явищ, і, насамперед, дитячої безпритульності.

Нині правозахисні органи залишилися майже наодинці у боротьбі з безпритульністю, хоча останню набагато легше попередити, ніж викоринити. Нагляд за підлітками має здійснювати усе суспільство, але не лише правоохоронці. Адже догляд неповнолітніх не зводиться до контролю за їх поведінкою і забавами, а полягає в налагодженні, підтримці й збереженні внутрішнього духовного зв'язку з дитиною або підлітком. “Такого зв'язку, який дозволяє зберігати навіть на відстані контакт батьків, осіб, які їх замінюють, зі своїми вихованцями. Відсутність саме такого нагляду обтяжена всілякими неприємностями, іноді загалом не дошкульними, навіть трагічними, коли адже виникають проблеми правничого характеру, серед них пов'язані з дитячою безпритульністю” [174, 58]. Ось тоді й настає черга правозахисних органів безпосередньо втрутитися в конкретну ситуацію, що склалася. Однак виправляти її буває набагато важче, ніж попередити скочування підлітка до стану безпритульного.

З метою попередження безпритульності як шкідливого соціального явища правозахисні органи повинні проводити широку роботу серед населення. Батькам і підліткам (які, як правило, цього можуть і не знати) слід пояснювати, що перехід неповнолітнього в коло безпритульних автоматично не призводить до припинення сімейних правовідносин. Усі права й обов'язки батьків, передбачені сімейним законодавством, зберігають свою силу. Але реалізувати їх не має можливості, оскільки доля дитини нікому не відома. Тому навіть не можна подати позов про позбавлення батьківських прав. Мало того, навіть про їхнє обмеження, яке узгоджується з відбиранням дітей у батьків, бо відбирати в такій ситуації немає кого. Щодо прав дитини, а серед них і права дитини жити в сім'ї і на сімейне

виховання, то справа ускладнюється міфічністю подібних прав. А всі інші права дітей, навіть безпритульних, існують лише на папері.

Звичайно, намагаючись запобігти поширенню безпритульності як шкідливого соціального явища, правозахисні органи враховують, що безпритульні діти сучасної України є жертвами соціальних, економічних і політичних перетворень та ідеології, що зазнала істотних змін. Тому діяльність правоохоронців в умовах демократичних перетворень спрямовується, головним чином, на те, щоб повернути неповнолітніх безпритульників у сім'ю, суспільству, щоб вони не стали ізгоями, відщепенцями, покидьками. Держава, своєю чергою, покликана забезпечити кожній дитині проходження всіх етапів загально визнаного життєвого шляху: школа – професійний заклад – робота. Лише при такій умові діяльність правозахисних органів, спрямована на профілактику й викорінення безпритульності, матиме успіх.

На окрему увагу в діяльності правозахисних органів в умовах демократизації суспільства заслуговує запобігання таким небезпечним явищам, як злочини проти жінок, зокрема, насильство, посягання на їхню честь і гідність, торгівля жінками тощо. Притому в роботі правоохоронців можна відмітити два основних напрями, які мають враховувати принципи рівного ставлення до чоловіків і жінок, надання їм рівних можливостей здійснення своїх прав з урахуванням психологічних та фізіологічних особливостей організму. Перший серед них – захист прав жінок у разі притягнення до кримінальної відповідальності, другий – захист жінок від протиправних посягань.

Щодо першого напрямку, то вимоги міжнародно-правових актів, ратифікованих Україною, знаходять відображення не тільки в кримінально-процесуальних нормах, але й безпосередньо на практиці. Так стаття 16 Кримінально-процесуального кодексу України передбачає здійснення правосуддя на засадах рівності громадян перед законом і судом, а також усіма принципами застосування кримінального

законодавства, що забезпечує об'єктивне та неупереджене ставлення на всіх стадіях провадження кримінальних справ. З огляду на особливе призначення жінки до народження дітей та підвищену вразливість під час вагітності та догляду за малолітніми дітьми норми цієї галузі законодавства також передбачають урахування різних обставин у разі притягнення до кримінальної відповідальності: 1) обставини, що пом'якшують відповідальність (стаття 40 Карного Кодексу України); 2) відстрочка відбування покарання вагітними жінками та жінками, що мають дітей до трьох років (стаття 46-2 Карного Кодексу України); 3) умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (стаття 96 Карного Кодексу України), яке правозахисні органи повинні кваліфікувати з урахуванням статевої належності [138, 57].

Стосовно другого напрямку, необхідно відзначити, що останнім часом набула широкого громадського звучання у світовому співтоваристві тема захисту жінок від усіх форм насильства, попередження торгівлі жінками, примушування до проституції тощо. Орієнтиром для діяльності правозахисних органів щодо розв'язання цих проблем повинна стати прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 року Декларація про викорінення насилля стосовно жінок”, а також підсумкові документи IV Всесвітньої конференції зі становища жінок (Пекін, 1995 р.). До того часу, як зазначені проблеми будуть належно оформлені чинним законодавством, правозахисні органи України мають керуватися положеннями щодо кримінальної відповідальності за скоєння злочину з урахуванням статевої особливості потерпілого, що діють нині:

- умисне вбивство за обтяжуючих обставин, зокрема, жінки, яка була вагітною і це добре знав винний (ст. 93 КК України);
- доведення до самогубства особи, яка перебуває у матеріальній або іншій залежності від іншої особи, шляхом жорстокого з нею

поводження або систематичного приниження її людської гідності (ст. 99 КК України);

- умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило, зокрема, переривання вагітності (ст. 101 КК України);

- незаконне проведення абортів (ст. 109 КК України);

- зґвалтування та задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 117, 118 КК України);

- примушування жінки до статевого зв'язку особою, від якої жінка залежить матеріально або по службі (ст. 119 КК України);

- статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості та розбещення неповнолітніх (ст. 120, 121 КК України);

- відмова в прийомі на роботу вагітної жінки (ст. 134 КК України);

- звідництво для розпусти (ст. 210 КК України).

Підвищенню ефективності в діяльності правозахисних органів та запобіганню злочинів проти життя, здоров'я, волі й гідності особи могло би передбачення в законодавстві України посиленої відповідальності за вчинення в ідповідного злочину саме проти жінки", крім того, при вирішенні питання правомірності меж застосування необхідної оборони (ст. 115 КК України) варто було б у нормі закону як окремі заходи, що може застосовувати жінка у стані необхідної оборони, оскільки вона від природи фізично слабша за чоловіка" [138, 59].

Водночас не можна ігнорувати роль жінки, призначену їй природою. Тому особливе значення мають права жінок для розв'язання однієї з важливих глобальних проблем – проблеми народження. Основною засадою їх вирішення є докорінна зміна соціально-правового статусу жінки. Досягнення рівноправності жінки з чоловіком – необхідне завоювання цивілізації. Але в системі сучасних демократичних перетворень має йтися не тільки про рівноправність, але й про повноправність жінки. "Суспільство повинно створити такий

комплекс прав і обов'язків для жінки, який дав би їй можливість не формально, а реально стати повноправним членом суспільства. Правовий статус жінки має характеризуватися не просто рівноправністю з чоловіком, а й повноправністю, тобто тим обсягом прав і обов'язків, який дозволить стати жінці оптимально розвинуеною особистістю і використати на благо суспільства усі свої потенційні можливості. Обсяг прав чоловіків і жінок завжди буде різним через різницю функціонального призначення тих і тих” [92, 34-35]. Отже, правовий статус жінки повинен враховувати її додаткове соціальне навантаження і не обмежувати її соціальних можливостей.

Проте в своєму ставленні до жінки правозахисні органи мають й те, що наближаючись до чоловіків у виконанні соціальних функцій, жінки часто сприймають і ті негативи, слабкі місця, які раніше були притаманні переважно чоловікам. Так, у звіті Всесвітньої організації охорони здоров'я констатується, що тільки за останні два роки кількість жінок, схильних до пияцтва, збільшилась на 50%. Відомо, що розпад сімей відбувається вдвічі частіше серед питущих партнерів. Крім того, зростає кількість злочинів, учинених жінками. Часто останні очолюють злочинні угруповання. Загальновідома роль жінок в організації фінансових пірамід. Зростає і роль жінок у світовому наркобізнесі, з'являється все більше наркобаронес [171, 225]. З огляду на це, вирішення проблеми забезпечення соціально необхідного статусу жінки потребуватиме від правозахисних органів значних і різнобічних зусиль. Загалом, для успішного розв'язання цієї проблеми потрібні будуть не тільки значні матеріальні витрати, але й відповідна перебудова суспільної свідомості.

Конституція України підтвердила як правову основу і такі цивілізаційні норми, як світськість держави, рівність громадян, незалежно від їх ставлення до релігії й рівність релігійних організацій. Згідно зі статтею 35 Основного Закону України “кожен має право на

свободу світогляду і віросповідання” [124, 14]. У своєму ставленні до релігійних об’єднань правозахисні органи в умовах демократизації суспільства мають спиратися на твердження про те, що діяльність релігійних установ повинна регулюватися на загальних підставах, тобто як громадських і некомерційних. Адже право кожної людини на свободу совісті є юридичним виміром свободи світоглядного вибору індивіда. Без реалізації цього права усі інші права людини втрачають більшу частину реального змісту, залишаються декларативними.

Адміністративно-правове регулювання діяльності релігійних організацій повинне здійснюватися лише в межах і обсязі, пов’язаних з їхньою діяльністю як юридичних осіб. Боротьбою із зловживанням в сфері свободи совісті має займатися виключно карна юстиція. А ось щодо дотримання законності й громадського порядку, здоров’я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей, здійснення права на свободу світогляду і віросповідання може бути обмежене законом. Не втручаючись у перипетії міжконфесійних уособиць, наявних у сучасній Україні, правозахисні органи повинні чітко дотримуватися букви закону при врегулюванні міжконфесійних конфліктів. При тому треба мати на увазі, що адміністративно-правові обмеження з метою протиправної діяльності в сфері свободи совісті з боку релігійних об’єднань здатні нанести набагато вагоміші збитки громадському суспільству, ніж власне передбачувані порушення. Мало того, курс на будівництво демократичної правової держави і громадського суспільства несумісні з клерикалізацією державних інститутів, законодавчим закріпленням жорсткого контролю і нерівності стосовно різних конфесій [49, 25].

Звичайно, статус правозахисних органів у системі демократичних перетворень нині змінюється в усіх, а не лише в розглянутих сферах життєдіяльності людини. Однак і розглянутого, на наш погляд, досить, щоб констатувати істотні зміни в діяльності сучасних правоохоронців.

Остання розгортається стосовно того, що прагнення до побудови демократичної правової держави і створення громадянського суспільства передбачає розширення і збагачення прав і свобод особистості. Та незважаючи на це, робота правозахисних органів має ґрунтуватися і на тому, що поряд з правами людина повинна нести й певні обов'язки. Нерозривний зв'язок прав громадян з їх обов'язками є невід'ємною рисою свободи особистості: “Ми вільні, тому що взаємно зобов'язані.... Широкі права і можливості, конституційно надані громадянам, можуть бути реалізовані лише за умови успішного виконання ними своїх обов'язків. Без цього демократія, народовладдя, участь у соціальному і політичному житті неможливі” [188, 105].

Відповідно до Конституції України на кожного громадянина країни покладаються насамперед такі обов'язки: сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (стаття 67), не заподіювати школу природі, культурній спадщині (стаття 66), утримувати дітей до їх повноліття, піклуватися про своїх непрацездатних батьків (стаття 51) та ін. Обов'язки покладаються на громадян України, тобто тих, хто перебуває в громадянсько-правовому зв'язку з державою. Зокрема, “захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України” [124, 26].

Виконання громадянами їх обов'язків дозволяє правозахисним органом адекватним чином функціонувати в правовій системі держави. Адже обов'язки сприяють координації суспільно-корисної діяльності людей, вироблення у індивідів добросовісного виконання юридичних прийомів і загалом – реалізації політики держави, спрямованої на підвищення рівня економічного, соціального і культурного розвитку суспільства. Навпаки, невиконання громадянами їх обов'язків передбачає можливість застосування правозахисними органами засобів державного примусу. Останній передбачає несприятливі наслідки для індивідів,

які ухиляються від виконання обов'язків, а також примушує громадян з відповідальністю ставитися до усього, що відбувається в межах правовідносин.

Юридична відповідальність – це встановлений державою засіб примусу за здійснені правопорушення, який реалізується правозахисними органами. Держава запроваджує різні види юридичної відповідальності, серед яких, як правило, виділяють такі, як карна, адміністративна, дисциплінарна і громадянсько-правова відповідальність. Нині можна говорити і про інші види відповідальності – екологічну, конституційну та ін. [95, 12-17; 233]

Водночас демократичне суспільство передбачає правову відповідальність держави, її органів і службовців. Інакше кажучи, демократія передбачає рівні права і однакову відповідальність як держави, так і особистості. На жаль, в нашій країні поки що практично відсутня відповідальність вищих посадових осіб держави. Отже, законотворцям є ще над чим попрацювати, щоб міжнародне співтовариство і власні громадяни могли визнати нашу країну дійсно демократичною і правовою державою. Правозахисні органи своєю чергою мають докласти максимум зусиль, щоб незаконні дії органів державної влади або посадових осіб завжди могли бути належним чином “компенсовані”. Тобто, кожна людина, або юридична особа завжди має бути впевненою, що зможе одержати відшкодування заподіяних їй державою чи посадовими особами прикростей. Поки що відповідного закону про порядок такого відшкодування ще не існує. Його прийняття могло б сприяти більш ефективній роботі правозахисних органів по врегулюванню правовідносин між громадянами і державою.

Специфіка взаємин правозахисних органів і населення в умовах демократизації суспільства полягає, по-перше, в тому, що існує особливе ставлення до органів влади з боку громадян, яке можна визначити в термінах “довіра” і “недовіра”. По-друге, існує проблема

відмови від співробітництва або допомоги міліції з боку населення, розширення так званої латентної злочинності, тобто небажання громадян заявляти в правозахисні органи про злочини у разі, коли вони стали жертвою або мають виступити в ролі свідків. По-третє, стиль і методи роботи різних правозахисних служб з населенням, факти протиправних дій співробітників міліції, перевищення повноважень, невиправданого насильства, жорстокого поводження із затриманими і підозрюваними також породжує чимало проблем [206, 15]

Так, соціологічне опитування, проведене серед харків'ян з метою дослідження масштабів і причин латентної злочинності та ставлення місцевого населення до правозахисних органів, висвітлило такі показники. Усього, за даними опитування, на 1 тис. осіб припадало 1798 деліктів, з яких – 687 – у сфері торгівлі (обважування, обрахування, продаж фальсифікованих товарів тощо), 687 – майнові злочини, 177 – факти корупції, вимагательства, рекету, 162 – різні види нападів, 85 – порушення громадянських і політичних прав. І лише у 73 випадках харків'яни особисто зверталися в правозахисні органи. Ще 18 разів правоохоронців про скоєні злочини сповіщали сторонні люди. 61 громадянин намагався скаржитися тим або тим посадовим особам, представникам адміністрації [206, 15].

Наведені показники свідчать про необхідність як покращення роботи правозахисних органів, так і формування їхнього позитивного іміджу. Хоча за останні роки підвищились вимоги до дисципліни правоохоронців, реалізації ним норм права, однак надалі необхідні широкомасштабні кроки освітнього і виховного характеру. Щодо дисципліни, то вона необхідна не тільки в діяльності правозахисних органів, але й житті кожного громадянина. Адже як цементуюче начало будь-якої держави, як засіб організації офіційних зв'язків з метою забезпечення сумісної, внутрішньо узгодженої поведінки учасників суспільних відносин дисципліна тісно пов'язана із законністю. Зміцнення дисципліни

позитивно виливає на зміцнення законності і, навпаки, постійне порушення дисципліни підриває основи законності. “Якщо законність містить виконання обов’язків, які притаманні законам і підзаконним актам, то дисципліна є виконанням обов’язків, що містяться в усіх правових актах (нормативних, право застосованих, інтерпретаційних, договірних) та в інших соціальних і технічних приписах нормативного й індивідуального характеру” [151, 40].

Отже, упередження правопорушень безпосередньо пов’язане з утвердженням дисципліни в усіх її різновидах – від державної до трудової. Власне в державі має існувати спеціальна дисциплінарна політика як своєрідний різновид політики правової. В дисциплінарній політиці щодо правозахисних органів та їх діяльності в умовах демократизації суспільства необхідно визначити пріоритети у використанні різних засобів організації і реалізації правоохоронцями повноважень у боротьбі з правопорушеннями та у процесі забезпечення правопорядку і громадського порядку. Різні правопорушення легше попередити, ніж боротися з ними як з даністю. Тому дисциплінарна політика повинна також передбачати профілактичні заходи правозахисних органів щодо попередження правопорушень у державі.

Загалом діяльність правозахисних органів в царині зміцнення законності й правопорядку в умовах подальшої демократизації суспільства має бути спрямована насамперед профілактику правопорушень (вона здійснюється шляхом загальної виховної роботи серед населення) і спеціальною (попередження правопорушень в конкретній сфері життєдіяльності людини). Соціальне призначення такої правовиховної роботи полягає у підвищенні правової культури особистості в її різних соціально-рольових спрямуваннях. Підвищення юридичної культури призводить до більш повної реалізації особистістю своїх прав, до послідовного виконання покладених на неї обов’язків, до більш широкої і ефективної участі в житті колективу, до якого вона належить, та держави. Водночас

підвищення правової культури викликає більш точне і строге дотримання правових норм, сприяє їх застосуванню і використанню з метою задоволення особистісних, суспільних та державних інтересів, призводить до зміцнення законності й правопорядку.

Усвідомлюючи значущість правового виховання, правозахисні органи в системі сучасних демократичних перетворень повинні вжити дієвих заходів щодо значного розширення правовиховної роботи, підвищенню її ефективності з врахуванням не тільки специфіки своєї сфери діяльності та особливостей власного складу, але й з огляду на наявні органи влади, громадські організації та ін. Адже, наприклад, громадські організації, діяльність яких в умовах демократизації суспільства значно активізувалася, мають досить великий потенціал правозахисного впливу. Це пояснюється тим, що вони охоплюють переважну більшість дорослого населення країни, добре поінформовані про інтереси як своїх членів, так й інших громадян, інтереси яких збігаються з інтересами цих організацій. Крім того, визначальною рисою правового виховання, здійснюваного і громадськими організаціями, і державними органами, є його тісний зв'язок з іншими напрямками виховної роботи – моральним, національно-патріотичним та ін. Тому різні правовиховні засади мають бути комплексними. Діяльність, наприклад, Товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця з пропаганди медичних і гігієнічних знань містить також висвітлення питань правового врегулювання відносин в галузі охорони здоров'я, засобів правового примусу, які застосовуються щодо осіб, що порушують загально усталені норми. А ось під час виступів членів Педагогічного товариства ім. Г.Ващенко або "Просвіти" перед населенням доцільним є висвітлення норм Конституції України, пояснення значення Закону України "Про освіту" тощо. Залучення правового матеріалу лише збагачуватиме подібні виступи на суто педагогічні теми та розкриватиме перед слухачами різні аспекти тієї чи тієї юридичної проблеми.

Як складний процес правове виховання може бути розподілене на два етапи. На першому здійснюється правова просвіта громадян, інформування їх про сутність і форми демократизації суспільства, про конкретні правові інститути, про діючі правові норми, про їхню роль у житті особистості, суспільства, держави. Правова просвіта є первинною формою впливу на особистість і є необхідною для вироблення у неї належного рівня правосвідомості [71]. правозахисні органи беруть активну участь у правовій пропаганді не тільки широкого кола питань, але й з суто вузькоспеціалізованих юридичних проблем. Форми правової просвіти, які застосовуються правозахисними органами є аналогічними до тих, які використовуються іншими державними органами та соціальними інститутами: лекції, бесіди, друкована пропаганда, діяльність спеціальних правничих клубів тощо.

Другий етап правовиховної роботи пов'язаний з виробленням у особистості звички дотримуватися закону, культивуванням у неї звички виконання обов'язків і реалізації прав у відповідності з законом, вихованням у неї потреби реагувати на будь-яке порушення законності й дисципліни та прагненням усунення таких порушень. Якщо в процесі правової просвіти виховний вплив правозахисних органів спрямовано головним чином на групу людей, то на другому етапі він зазвичай має об'єктом окрему особистість і здійснюється на підставі аналізу її власної поведінки в правовій сфері життєдіяльності. Тому метою право виховної роботи правозахисних органів України в умовах демократизації суспільства має бути не лише повідомлення громадянину необхідної інформації про державу і право і формування належних уявлень про права та обов'язки. Не менш важливим є забезпечення належного прояву правосвідомості в практичній поведінці людей.

Водночас не слід забувати, що безпосередній виховний вплив правозахисних органів на особистість здійснюється головним чином через ставлення індивіда до конкретної правової ситуації та його реальної

поведінки в такій ситуації. “Ставлення особистості до правової дійсності може бути подвійним: позитивним, коли особистість будує свою поведінку спираючись на правильно зрозумілі обов’язки і належне загалом (зразкове виконання обов’язків, усвідомлена реалізація суб’єктивних прав у державних і суспільних інтересах), і негативним, коли особистість не виконує покладених на неї обов’язків або зловживає наданими їй правами. Саме конкретні факти ставлення громадянина до своїх прав і обов’язків складають предметну базу для індивідуалізованого право виховного впливу на особистість” [176, 338]. Для правозахисних органів ця проблема реалізується крізь призму раціональної, ефективної організації правового виховання для того, щоб, по-перше, охопити відповідними виховними заходами якомога більшу кількість працюючих колективів та інших соціальних груп, а зрештою – кожного індивіда; по-друге, залучити до правового виховання всі ланки державного апарату та наявні громадські організації; по-третє, надати якомога ширший діапазон юридичних знань і привити повагу до норм і приписів права; по-четверте, використати різні методи і форми правового виховання [136; 165; 256]. Таким чином, правове виховання в сучасних умовах має бути не лише відповідним розділом педагогічної теорії, але й дієвим засобом поширення правових знань та необхідною підставою діяльності правозахисних органів.

Висновки до третього розділу

Таким чином, розглянувши ідеологічні засади та культуру діяльності правозахисних органів у системі сучасних демократичних перетворень автор дійшов наступних висновків.

По-перше, на основі аналізу ідеології змін місця та ролі правозахисних органів у структурі громадянського суспільства, культури їх діяльності, механізмів, за якими вони мають забезпечувати суспільний і громадський порядок, визначено такий стан суспільства, при якому громадянами та

колективними суб'єктами виконуються всі норми та правила, прийняті в суспільстві, забезпечується охорона особистості, моралі й громадянського спокою, дисципліна громадян в громадських місцях і побуті.

Автор зазначає, що в умовах демократичних перетворень навантаження на правозахисні органи не зменшується, а навпаки – збільшується. При цьому, роль правозахисних органів зростає не в частині розширення примусових засобів, а в частині роз'яснення людям їх прав і свобод, можливостей, які відкриваються в контексті демократизації суспільства і обов'язків, які покладаються на них у зв'язку з цим.

По-друге, автор виділяє основні функції правопорядку як певного стану упорядкованості суспільних відносин в системі сучасних демократичних перетворень, які виконують правозахисні органи. Серед них, насамперед, функції співдії з зовнішнім середовищем, упорядкування, зміцнення і стабілізації тих великих систем, складовим елементом яких є власне правопорядок.

Поряд з цим, правозахисні органи в системі сучасних демократичних перетворень реалізують функцію зміцнення внутрішніх зв'язків і відносин правопорядку. Реалізація цієї функції дає можливість впорядкувати наявну структуру правопорядку, визначити і встановити співзалежність його суб'єктів, програм їхньої поведінки і функціонування, правових відносин, кореляційних взаємодій прав і обов'язків суб'єктів. У підсумку, виникає можливість зведення усіх елементів правопорядку в струнку узгоджену систему.

Нарешті в процесі демократизації суспільства правозахисні органи об'єктивують функцію збереження і вдосконалення правопорядку. Подібну діяльність правозахисних органів можна умовно назвати "рефлектуючою", оскільки вона звернена "на себе" і дає можливість осмислити роботу правозахисних органів у цілісній системі правопорядку. Це зумовлює необхідність правозахисних органів постійно самовдосконалювати свою роботу. Таке вдосконалення відбувається в різних напрямках – від управління

правопорядком до посилення начал законності, справедливості, гуманізму і демократизму. Здійснювана органами внутрішніх справ охорона громадського порядку перебуває у тісному зв'язку із суспільною безпекою, яка, зокрема, є складовою національної безпеки.

По-третє, основний вектор зміни ідеології та культури діяльності правозахисних органів реалізується в царині зміцнення законності й правопорядку в умовах подальшої демократизації суспільства має бути спрямованим, насамперед, на профілактику правопорушень (здійснюється шляхом загальної виховної роботи серед населення) і спеціальними заходами (попередження правопорушень в конкретній сфері життєдіяльності людини). Соціальне призначення такої правовиховної роботи полягає у підвищенні правової культури особистості в її різних соціально-рольових спрямуваннях. Підвищення юридичної культури призводить до більш повної реалізації особистістю своїх прав, до послідовного виконання покладених на неї обов'язків, до більш широкої і ефективної участі в житті колективу (до якого вона належить) та держави. Водночас підвищення правової культури викликає більш точне і суворе дотримання правових норм, сприяє їх застосуванню і використанню з метою задоволення особистісних, суспільних та державних інтересів, призводить до зміцнення законності й правопорядку.

По-четверте, усвідомлюючи значущість правового виховання, правозахисні органи в системі сучасних демократичних перетворень повинні вжити дієвих заходів щодо значного розширення правовиховної роботи, підвищенню її ефективності з врахуванням не тільки специфіки своєї сфери діяльності та особливостей власного складу, але й з огляду на наявні органи влади, громадські організації тощо.

При цьому, автор підкреслює, що правове виховання розгортається в два етапи. На першому – здійснюється правова просвіта громадян, інформування їх про сутність і форми демократизації суспільства, конкретні правові інститути, діючі правові норми, їхню роль у житті особистості, суспільства, держави. Правова просвіта є первинною формою впливу на

особистість і є необхідною для вироблення у неї належного рівня правосвідомості. Правозахисні органи беруть активну участь у правовій пропаганді не тільки широкого кола питань, але й з суто вузькоспеціалізованих юридичних проблем. Форми правової просвіти, які застосовуються правозахисними органами є аналогічними до тих, які використовуються іншими державними органами та соціальними інститутами: лекції, бесіди, друкована пропаганда, діяльність спеціальних правничих клубів тощо.

Другий етап правовиховної роботи пов'язаний із виробленням у особистості звички дотримуватися закону, виконувати обов'язки і реалізовувати права у відповідності з законом; вихованням у неї потреби реагувати на будь-яке порушення законності й дисципліни та прагненням усунення таких порушень. Якщо в процесі правової просвіти виховний вплив правозахисних органів спрямовано головним чином на групу людей, то на другому етапі він зазвичай має об'єктом окрему особистість і здійснюється на підставі аналізу її власної поведінки в правовій сфері життєдіяльності. Тому метою правовиховної роботи правозахисних органів України в умовах демократизації суспільства має бути не лише повідомлення громадянину необхідної інформації про державу і право і формування належних уявлень про права та обов'язки, але й забезпечення належного рівня правосвідомості в практичній поведінці людей.

РОЗДІЛ 4

МОДЕРНІЗАЦІЯ КУЛЬТУРНО-ІДЕОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОЗАХИСНИХ ОРГАНІВ В ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Демократична трансформація усіх сфер життєдіяльності українського суспільства потребує узгоджених зусиль всього суспільства – громадян, громадських організацій, політичних партій і, передусім, ініціативної, творчої, науково обґрунтованої діяльності органів державної влади задля демократичного перетворення успадкованих від колишнього СРСР політичних, насамперед державновладних, відносин. Мається на увазі формування і забезпечення її функціонування на основі взаємообумовлених конституційних принципів визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканості та безпеки найвищою соціальною цінністю, пріоритетності її прав і свобод перед правами держави, служіння держави інтересам людини і громадянина, верховенства права, закону тощо [223, 177].

В умовах колишнього політичного режиму розквіт правових нігілізм в його різноманітних проявах – від недооцінки права, правових цінностей до його певного ігнорування, заперечення. Зневіра людей до ідеї права як свободи та справедливості її спрощення, зведення до закону, бачення в особі правозахисних органів лише “караючий меч правосуддя” – все це мало місце в правовій дійсності минулого. І тому на перший план виходить концепція громадянського суспільства. Вона є сферою вільної взаємодії рівних громадян, які делегують в політичній сфері, тобто правовій державі, функції забезпечення цілісності соціуму. Тому принципово важливо, що відносини всередині громадського суспільства ніколи не ґрунтуються на закріпленні владних повноважень одних його елементів щодо інших. Влада, так би мовити, винесена за межі громадянського суспільства і використовується

виключно як гарант дотримання всіма конституційно встановлених прав і обов'язків.

Завдяки цьому відбувається поділ на приватне та публічне право, на державний та суспільний інтерес. Відтак формування повноцінного громадянського суспільства зумовлює поступову втрату державою повної сакральності і перетворення її на “найманого працівника” суспільства, який виконує чітко визначені функції під постійним контролем і збоку громадянського суспільства. Громадянське суспільство охоплює різноманітні соціальні групи, об'єднання і утворення: сім'я, церква, не правлячі політичні партії, профспілки, асоціації за інтересами, приватні клуби, школи і т. ін., функціонування яких здебільшого не пов'язане безпосередньо з використанням правових засобів.

Але існування громадянського суспільства та ефективне його функціонування як цілісної системи різноманітних структурних елементів, неможливі без постійного забезпечення “рівноважного” стану суспільства як єдиної системи, підтримання режиму впорядкованості зв'язків та відносин як усередині елементів, так і на рівні системи в цілому. Таким чином, стабілізаційні властивості громадянського суспільства складають додатковий запас вироблених людською цивілізацією можливостей протидії деструктивним руйнівним силам і ентропійним тенденціям соціального розвитку, що дає підстави розглядати громадянське суспільство як потужний фактор забезпечення правопорядку.

Реформування соціально-правового порядку, до складу якого можна віднести норми, процедури, інституції, форми організації призводить до суперечностей, і перехід від одного правопорядку як якісно сталого стану певної правової системи до іншого є можливим лише через правовий хаос, котрий розуміється як надлишок або нестача необхідних юридичних норм, концепцій, ідей тощо, які до того ж, з одного боку, відтворюють старе юридичне мислення, юридичну свідомість, а з іншого – виступають певною

передумовою формування нової парової культури, правового мислення і правосвідомості.

“Інтерес” громадянського суспільства до правових явищ має прямий і безпосередній вияв: це стан правопорядку у суспільстві в цілому, і окремих його складових, як невід’ємної макроумови функціонування суспільства як цілого і інституцій громадянського суспільства, як його складової. Це пов’язане з тим, що громадянське суспільство не може виникнути і снувати в умовах, де не забезпечені основні права і свободи людини, де функціонує неправове законодавство, де не забезпечуються належні гарантії законності у всіх сферах життєдіяльності суспільства і держави. За сучасних умов демократизації українського суспільства особливої гостроти набуває проблема співвідношення держави, права і політики. Вони здатні не тільки сприяти забезпеченню легітимізації державної влади, а й претендувати на неї, гіперболізуючи можливості як права, так і влади, перетворюючи, завдяки зазіханням певних соціальних груп, зокрема владу права на право влади або скоріше на право свавілля. Відомо, що право, яке забезпечене владою – безсиле, а влада не обмежена правом – небезпечна. І ухвалення законів, що сприяють утворенню системи гарантій для тих, хто вже при владі, можна поволі прийти до створення політичного режиму поліцейської держави “порядку і диктатури закону”, а у сполученні з такою вимогою демократії як політична участь маси у владі – навіть до тоталітаризму. Відмова від зовнішніх атрибутів тоталітаризму не могла в одну мить перевести до радикальної відмови від суспільного тоталітарного світогляду. Треба розуміти, що демократична правова держава не створюється так швидко як приймається будь-який юридичний акт. Пострадянська держава змінюється так само повільно як і саме суспільство, бо державні структури – це ті ж самі люди, виховані колишньою радянською адміністративно-командною системою. Формально не заперечуючи прав і свобод громадян і навіть закріплюючи широку систему економічних прав у Конституції СРСР, державна влада практично і не намагалася забезпечити реальну реалізацію

принципів політичної свободи і політичного і економічного плюралізму. Розуміння під життєдіяльністю суспільства лише поведінки широких народних мас призводило до визнання особистості як минулого фактора, який не має будь-яких суб'єктивних прав і з яким можна не рахуватися в ім'я державних інтересів, загального блага, під яким знову ж розумілося державне благо, добро [223, 343].

В громадянському суспільстві, де соціальна взаємна залежність індивідів набуває найвищого рівня, виникає стійка особистісна свідомість поваги до права. Важливим фактором, що спонукає громадян до узгодження своєї поведінки з вимогами права, і таким чином, сприяє забезпеченню правопорядку, є індивідуальний інтерес, усвідомлення власної вигоди від правомірної поведінки. І забезпечення інституціями громадянського суспільства високого рівня політичної і правової культури особи, яка усвідомлює значущість цивілізаційного правопорядку для власного, а, відтак, і загального благополуччя, стає потужним фактором свідомої правомірної поведінки домінуючої частини суспільства.

Демократизація та становлення громадянського суспільства переводять правозахисні органи в царину суспільного дискурсу, спрямованого на розширення і поглиблення усвідомленого дотримання громадянами установлених правил і норм, їх порозуміння, а також застереження конфліктів. Питання взаємовідносин громадянина і правозахисних органів є не тільки актуальними, багатограними, але й достатньо складними та дискусійними. Особливо злободенним є проблеми взаємовідносин особи і правозахисних органів в умовах становлення в Україні громадянського суспільства, тому що обов'язковою умовою формування останнього є забезпечення прав і свобод громадянина. В більшості вони пов'язані з загальними проблемами, які виникають при взаємовідносинах особи та держави.

Вітчизняна юридична наука, на жаль, поки що не розробила механізмів та правових засобів, які б дозволяли гармонійно поєднати інтереси особи та

держави. При вирішенні проблем, пов'язаних із забезпеченням та захистом прав і свобод особи, необхідно встановити готовність держави, включаючи правозахисні органи, захищати права людини. Показником готовності держави до захисту прав і свобод людини є її здатність вимагати ввід правозахисних органів та посадових осіб їх дотримання, а також нести відповідальність за їх порушення, невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків. У тому випадку, якщо так здатність держави відсутня або реалізується не в повну міру, то це свідчить про неготовність або неналежну готовність держави до вирішення проблем забезпечення прав особи в країні. Всі існуючі правові механізми та засоби забезпечення прав людини виявляються неефективним і нездатними до реалізації конституційних норм і принципів. При цьому знижується ефективність їх застосування, тому що вони перетворюються в пусті декларації, що лише збільшує правовий нігілізм та недовіру громадян до влади в суспільстві.

На думку багатьох вчених-юристів [168, 38], зараз існуючий правовий механізм забезпечення прав людини в демократичному суспільстві побудований, в першу чергу, на основі жорсткої регламентації прав, свобод, обов'язків, відповідальності учасників правовідносин. “Заборонний” характер сучасного правового регулювання в Україні –яскрава риса, яка іноді усугубляється юридично неякісними законами, відсутністю механізму їх реалізації, бюрократизацією державного апарату і т. ін., з чим важко не погодитися, оскільки все це не сприяє зміцненню держави, її прогресу та оптимізації взаємовідносин особи та держави.

Одним з перспективних напрямків у цій сфері є перехід від політики підкорення і придушення особистості, порушення її законних прав і свобод до їх фактичного визнання, поваги та дотримання, гармонізації інтересів людини та держави на основі збереження людяності в існуючому суспільстві, шляхом координації максимальних зусиль держави та її органів влади. Для збереження людяності в суспільстві необхідно поставити в основу державної політики благо людей, тому що населення все більше усвідомлює, що

економічний ріст тільки тоді має цінність, коли він супроводжується відповідними темпами розвитку соціальної сфери, забезпеченням максимальним захистом прав і свобод людини. І тому вирішення проблем забезпечення прав і свобод громадянина державою, включаючи правозахисні органи, в цілому і повністю залежить від відмови держави від власного пріоритету по відношенню до законних прав і свобод особи.

Співробітники правозахисних органів є представниками державної влади, і тому зобов'язані вступати у різні правовідношення з громадянами та іншими суб'єктами права винятково в межах своєї компетенції та діяти у відношенні до Конституції України та законів України. Тому забезпечення законності при виконанні своїх функцій правозахисними органами є особливо важливим. Проте, виступаючи від імені держави і іноді порушуючи даний принцип, перевищуючи свої повноваження, правозахисні органи завдають відповідної шкоди державі, принижуючи її в очах усього суспільства. В результаті чого створюється дисбаланс в їх взаємовідносинах, що збільшує негативне відношення громадян і суспільства до держави, зменшує роль правозахисних органів, як гаранта забезпечення прав і свобод особи, що в кінцевому підсумку, перешкоджає формуванню громадянської правосвідомості, правової держави та цивілізованого суспільства. На жаль, це має місце в існуючих державноправових реаліях. Усунення подібних явищ пов'язане із забезпеченням законності, яка забезпечує підлягання усіх суб'єктів, без винятку, праву. Законність – найважливіший засіб, за допомогою якого держава здатна повернути собі довіру та повагу громадян.

Законність означає сукупність вимог, за відступ від яких настає юридична відповідальність, по якій можна судити про стан режиму законності. Законність як політико-правовий режим демократичної держави являє собою такий образ взаємовідносин державних органів (влади, суду, прокуратури, МВС, СБУ) з населенням, при якому поведінка будується на основі законів; обов'язок дотримуватися їх покладається на ту або іншу

сторону, а юридична відповідальність за їх невиконання настає обов'язково, незалежно від посади владного або підвладного суб'єкта.

У кожного громадянина норми права, інші явища правової дійсності займають значне місце в системі його моральних принципів. Це і визначає різне відношення до права різних категорій громадян. Поведінка кожного суб'єкта залежить, перш за все, від рівня його правосвідомості, під якою розуміють сферу суспільної, групової та індивідуальної свідомості, яка відбиває правову дійсність. Правосвідомість людини складається під дією сукупності багаточисельних факторів: соціально-економічних, культурно-історичних, політичних, етнопсихологічних. На даному етапі розвитку українського суспільства ми маємо низьку правову культуру та низький рівень правосвідомості людей. Про це можна говорити, не виокремлюючи яких-небудь критеріїв оцінки "розвиненості" правової культури суспільства, а лише посилаючись на те, що відбувається в державі. Як правило, кожний переломний період в розвитку суспільства супроводжується руйнуванням традиційної системи цінностей, моральною кризою. Глибинні зміни неодмінно викликають певну трансформацію індивідуальної та суспільної свідомості. Важливим державним завданням є досягнення цілісності між змістом реформ та національною правосвідомістю.

Формування нового демократичного світогляду суспільства в цілому і окремої людини, звільнення ідеології, формування нової правосвідомості має розглядатися головною політико-правовою передумовою демократизації українського суспільства. Важливим підґрунтям нового правового світогляду і правосвідомості мають стати сучасне усвідомлення зростаючої ролі особистості у соціальному процесі, у функціонуванні сучасного суспільства.

Формування демократичної свідомості особистості. Роль особистості зростає в міру зростання її свідомості, зрілості політичної і правової культури. Свідомість, моральні якості особистості, її внутрішня громадянська культура є саме тією духовною підвалиною, на якій ідея свободи життєдіяльності у громадянському суспільстві поєднується з ідеєю

правопорядку, що забезпечується правозахисними органами. Духовно-моральні, демократично-правові, гуманітарно-політичні погляди, норми, переконання, цінності особистості формуються під впливом навколишнього середовища, наявної культури, освіти і просвітництва, ЗМІ, цілеспрямованого виховання та самовиховання особистості. В сучасному суспільстві означені процеси співіснують у розшарованому, мало дотичному стані. Приведення їх у відповідність одне до одного в контексті формування демократичної свідомості особистості, нарощування знання чинного законодавства, виховування переконання в правомірності й необхідності дотримання законів і моральних норм є однією з головних ідеологічних установок діяльності правозахисних органів у громадянському суспільстві України, що формується.

Звичайно, цю функцію мають виконувати, насамперед, навчально-виховні заклади, громадські просвітницькі організації, політичні партії, Всеукраїнські Товариства „Просвіта” та „Знання України”. Аналізуючи практику сучасної правової (і політичної) освіти та просвітництва, ми утвердились у переконанні, що загалом вона охоплює основну масу людей, особливо підростаючі покоління, учнів і студентів. В загальноосвітній школі, наприклад, читаються курси „Основи правознавства”, „Основи конституційних знань” тощо. Подібні ж курси та спецкурси є й в університетах. Загалом, вони формують певні уявлення молоді про правопорядок, закон, права та обов’язки людини як громадянина, діяльність правозахисних органів тощо. Однак, у дійсності ці знання виявляються не тривкими, насамперед, тому, що вони „відірвані” від життя, конкретної правозахисної практики. Ці курси та спецкурси читаються, як правило, вчителями (викладачами) без спеціальної юридичної освіти, або ж фахівцями, які не мають відповідної юридичної практики. Вони потерпають декларативністю й керівництвом до дії (захисту своїх прав) як члена громадянського суспільства можуть бути лише в досить обмеженому діапазоні. Саме тому, дійсно життєве правове просвітництво можуть

здійснити лише правозахисні органи, участь яких у цій благородній справі в Україні має все ще надто обмежений характер.

Серед напрямів просвітницької діяльності правозахисних органів можна виділити:

а) безпосереднє просвітництво, здійснюване при ЖЕК та громадських організаціях;

б) активна участь у роботі Всеукраїнського товариства „Просвіта” та Товариства „Знання України”;

в) використання сили публічного слова через ЗМІ;

г) організацію спеціальних публічних слухань з юридично-правових питань при правозахисних органах, інституціях місцевого самоуправління, навчально-виховних та науково-дослідницьких закладах, на виробництві;

д) безпосередні зустрічі керівників правозахисних органів з громадянами тощо.

Центральною ланкою просвітницької діяльності правозахисних органів є формування конституційної свідомості особистості, особливо молоді – майбутніх громадян України.

Конституція (від лат. – влаштування, встановлення) – є основним законом держави. Цей закон легітимізував підвалини суспільного устрою, форму правління і форму державного влаштування. Він фіксує правовий статус особистості, порядок організації і компетенції органів влади і управління. Конституція закріплює принципи правосуддя, виборчої системи, встановлює стрижневі принципи правової системи. Наявність Конституції є одним із найвагоміших показників цивілізованості народу. І це не випадково. В Конституції закріплюються його найбільш вагомі гуманістичні завоювання, демократичні права і свободи громадян, гарантії їх здійснення. В ній виписані програмні положення розвитку суспільства. Й саме по тексту Конституції можна скласти однозначне уявлення: хто ми такі, куди йдемо, чого прагнемо.

Конституція є легітимним показником наших планів на майбутнє. Вона постає у вигляді програми діяльності для суспільства. Важливо тепер усвідомити її в її ж аутентичному змісті і значенні, засвоїти й перевести на мову діла, практичної повсякденної праці. Нагальним у цьому зв'язку є завдання формування конституційної свідомості громадян, особливо, молоді.

Нема нічого дивного в тому, що переважна більшість представників старшого покоління все ще утримує в своїй свідомості благоговійну пам'ять про колишні конституційні декларації. Дехто сумує за ними як за чимось святим і неповторним. Є й такі, які вважають сучасний конституційний процес, як і весь шлях незалежного розвитку України, помилковим і безперспективним. Полемізувати з такими людьми важко. І, перш за все, тому, що минуле прожите ними життя – це їхній “здобуток”. І яким би він не був – існує безумовно справедливе прагнення його ідеалізації. Критикуючи минуле, переглядаючи його з позиції нового бачення історії, ми, разом з тим, певною мірою заперечуємо доцільність і справдженність їхнього буття. Але чи побачили ці люди усе, що з ними відбулося таким, яким воно було насправді, саме по собі, а не в майстерному пропагандистському обрамуванні - судити не варто. Кожен має (і, безперечно, має на це право) про свою долю власне уявлення. І переконувати його в іншому, мабуть, не слід, хоч і хотілось би сказати: не поспішайте з висновками, давайте працювати разом, світ став іншим, і всі ми стоїмо на порозі нашої нової спільної долі. Не ображаючись на певні дорікання старших. Незважаючи на зовнішні, багато в чому складні, суперечливі і, навіть, кризові обставини. Не зупиняючись на досягнутому, і не впадаючи в розпач.

Український світ – відкритий для праці, реалізації здібностей, дотримання прав і свобод людини і громадянина. І цю відкритість закріплено Новою Конституцією – основним законом держави, стрижнем нашої життєдіяльності в сьогоденні і перспективі. Вникнути в сенс нової Конституції України – а саме з цього розпочинається формування конституційної свідомості – не просто. Сенс не досягається водночас. Він не

втлумачується в голови шаблонно. До нього кожен добирається самотужки, через свій індивідуальний досвід світорозуміння, бачення і відчуття. Саме тому слід відмовитись від пропаганди Конституції у тому розумінні, якою вона була у сталінський і брежнєвський періоди. Пропаганда затьмарює світ. Наша ж мета – побачити і показати його у світлі його первинностворення. До осягнення сенсу Конституції тому слід йти не через пропаганду, а через освіту, науку, культуру і виховання; не через нав'язування думки, а завдяки її самонародженню; не "маршовими колонами", а індивідуально, з повагою до духовного досвіду кожного, відчуттів його внутрішнього єства і особливостей характеру.

Освіта і інші інституції, в межах яких здійснюється духовне становлення людини і громадянина, повинні створити умови для самостійного осягнення сенсу Конституції, показати до неї шлях, підтримати кожного, хто на нього ступив, з урахуванням вікових характеристик та індивідуальних пошуків особистості.

Основи конституційної свідомості закладаються у ранньому дитинстві, в сім'ї, дитячих дошкільних закладах під впливом безпосереднього оточення. Саме тут формується первісне уявлення про Державу як рідну, недоторкану і суверенну Батьківщину; про Людину, як найвищу соціальну цінність; про основні права, свободи і обов'язки людини і громадянина – право на життя і вільний розвиток особистості, повагу до його гідності і свободу думки і слова, право на працю і підприємницьку діяльність, відпочинок і соціальний захист, на освіту і творчість. В саме цей період виховується благоговійне ставлення дитини до державних символів – Державного Прапора, Гербу і Гімну України, її глибокої історії і культури, української мови, як державної; до України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної і правової Держави. Звідси ж розпочинається авторитет правозахисних органів. На жаль, українське суспільство не має досвіду „входження представника правозахисних в сім*ю” у якості вихователя; останній приходить туди у якості „представника закону” й у разі сімейного конфлікту, негараздів чи

злочину. Сучасна українська література, ширше – культура не сформували привабливого образу представника закону. Знаменитий „Дядя Стьопа – міліціонер”, залишається коли б чи не єдиною постаттю, до якої дитина ставиться з повагою і від якої очікує захисту.

Звичайно, осягнення державних атрибутів, символів і понять в дитинстві не може ще бути здійсненим у повному обсязі і глибинному змісті. Дитина є дитиною і не слід вимагати від неї чогось понад її духовні, фізичні і фізіологічні можливості. Формування конституційної свідомості має здійснюватись в доступних, цікавих і привабливих формах, з використанням ігрових елементів, образності, творчості, художності. Слово, з якого розпочинається виховання конституційної свідомості, має бути не тільки справедливим, істинним і простим, воно має бути зрозумілим, близьким і чуттєвосприйнятним. Воно повинне відштовхуватись від найближчого, найріднішого, святого – відчуття ставлення до Мама, Батька, сім'ї як найшанованіших громадян Держави, як гідних представників Українського народу, основи і головної опори його величної культури.

Тут, звичайно, потрібна неабияка майстерність вихователя. Дехто не може звикнути з цією думкою, але факт: вихователь – людина, якій суспільство довіряє закладку фундаменту духовності дитини, – має бути найосвіченішою, найбільш підготовленою, шановною й соціально захищеною людиною в суспільстві. Адже саме вона має сказати дитині те перше суспільне слово, яке продовжує материнське і, водночас, вводить його в контекст громадянськості, державності, суспільності.

Справу, започатковану в ранньому дитинстві, продовжує загальноосвітня школа. Формування конституційної свідомості тут здійснюється на більш високому змістовному та інформаційному рівнях. З урахуванням років навчання відповідна інформація розміщується практично в кожній навчальній дисципліні, при чому, не лише гуманітарного, але й природничого профілю. Відповідні норми Конституції, що розглядаються співмірно з певними блоками конкретного навчального матеріалу, так би

мовити, оживлюють цей матеріал, пов'язують його з дійсністю, суспільною практикою.

Для старшокласників у закладах освіти всіх форм власності та учнів ПТУ з 1996-го року в навчальний процес включається такий курс, як "Конституція України". У вузах впроваджується обов'язковий курс "Основи конституційного права України" (54 години), розроблюється також ряд спеціальних курсів, присвячених вивченню Конституції України. Вивчення Конституції в закладах освіти здійснюється у повному обсязі, з належною увагою до кожної статті, норми, положення. Найбільш досвідчені й підготовлені викладачі подають матеріал у порівняльному аспекті, з аналізом відповідних положень Конституцій зарубіжних країн, а також з акцентуванням уваги на принциповому, визначальному, головному.

Найголовнішим, найістотнішим серед цієї конституційної проблематики є норма її найпершої статті – положення про Україну як про суверенну і незалежну, демократичну, соціальну правову державу. У цьому положенні – сенс Нової Конституції України. Формування конституційної свідомості розпочинається з осягнення цього сенсу, й досвідчений викладач, учитель і вихователь саме з цього й розпочне свій перший урок, бесіду чи зустріч. Він розкриє, охарактеризує складний і драматичний історичний шлях становлення України як незалежної держави, покаже його волелюбний контекст, підкреслить значення Акту проголошення незалежності України від 24 серпня і референдуму 1 грудня 1991 року для українського народу, загалом, і для кожної української людини, зокрема.

І знову ж таки, на жаль, представники правозахисних органів надто рідко їалучаються до роз'яснення учням правових аспектів недалекої історії, унормованості державотворчих процесів, правового супроводу соціально-економічних, політичних та соціокультурних перетворень.

Для чого і для кого пропонується незалежність, що вона дає для людей в порівнянні з тим, що вони могли в умовах соціалістичної інтеграції народів колишнього СРСР? Чому розпалась компартійна імперія, і які перспективи

відкриває нова стратегія суспільного поступу? Відповідь на ці запитання є першою сходинкою до Конституції. Правова інтерпретація цих питань представниками правозахисних органів здійснюється далеко не завжди, лише в деяких школах. Другою сходинкою до Конституції є розуміння її глибинного гуманістичного спрямування, закріпленого визнанням людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканості і безпеки найвищою соціальною цінністю.

Не людина для держави, як було в недалекому минулому—(згадаймо, хоча б: "жила бы страна родная, и нету других забот ..."), а держава - для людини, де права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Третя фундаментальна сходинка осягнення сенсу Конституції - це розуміння, осмислення, вникнення в новий контекст співвідношення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. В правовому полі колишнього СРСР було багато декларативних свобод, різних гасел, показових досягнень. І водночас існувала так звана колективна безвідповідальність: ніхто ні за що не відповідає. Жили – будували і, водночас, руйнували; виготовляли продукцію і одразу ж її розтягували, розкрадали; творили науку, літературу, мистецтво і практично відразу ж підпорядковували їх ідеологічним чи мілітаристським цілям; переслідували інакомислячих, нерідко виганяли їх за межі держави.

В новій Конституції України права і обов'язки людини і держави співвідносяться не в тоталітарній, а в демократичній; не в державоцентристській, а в людинотворчій площині; не через нав'язування певних норм, як ніби–то найбільш гуманістичних, а через їх визначення загальнолюдським досвідом розвитку цивілізації і, водночас, не в безнаціональній сором'язливості, а через розуміння і відчуття глибини

української національної культури, ментальності людини, її національного характеру.

Це співвідношення має відчувати кожен. І не лише відчувати, але й покласти в основу осягнення своїх особистих прав, свобод і обов'язків, визначення свого ставлення до суспільства і держави як громадянина і особистості. "Кому багато дається, з того й багато запитується", – говорять мудрі. Нова Конституція України дає людині благо. І, водночас, вона конкретно запитує у особистості про готовність скористатися правами і свободами не за рахунок інших і, тим більше, не на шкоду іншим, а з урахуванням своїх обов'язків перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток кожної особистості.

Гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини є Президент України. Ця конституційна норма також має принципове значення. І ось чому. Україна, як і інші колишні республіки СРСР, здійснює перехід від тоталітарного, "закритого" до демократичного, "відкритого" суспільства, від "соціалістичної" до ринкової організації. Означений перехід здійснюється зусиллями всіх: і тих, хто бачить нові обрії демократичного майбутнього і готує їх, і тих, хто все ще нудьгує за минулим. І все, що відбувається, розуміє як руйнацію, нищення, згубу. Згуртувати цих людей не просто. Ще більш не просто забезпечити в країні порядок, мир і злагоду, створити умови для плідної праці, залучити до неї кожного з його можливостями і авторитетом. Не просто також забезпечити легітимність таких процесів, як приватизація, нове законотворення, формування ідеології державотворення тощо.

Перехідному суспільству потрібна міцна державна влада, така, яка б забезпечила конструктивну діяльність всіх.

Очолювати її має Президент. Він є главою держави, виступає від її імені, забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави. Він представляє інтереси держави на

міжнародному рівні, призначає Уряд, присвоює військові звання, здійснює інші повноваження, визначені Конституцією.

Авторитет Президента – це авторитет державної влади, народу, кожного громадянина. Тому кожен є зацікавленим у зміцненні державної влади, піднесенні авторитету Президента, посиленні соціальної організації на всіх рівнях її розгалуження.

Вивчення Конституції в закладах освіти має носити системний і демократичний характер. Кожне положення, норма, стаття має бути проінтерпретована вчителем і учнем, викладачем і студентом, вихователем і виховуваним.

Важливо при цьому ініціювати думку кожного студента, перевести її в конструктивно–ділове русло, забезпечити “перелив” свідомості в почуття, а почуття – в дію. Загальною метою цього процесу є навчання і виховання свідомого вміння і бажання жити за Конституцією, жити цивілізовано, правочинно.

Формуванню конституційної свідомості школярів та студентів підпорядковані й такі заходи, як проведення науково–практичних конференцій, учнівських олімпіад, симпозіумів, семінарів, присвячених вивченню Конституції України. Вагомими у цьому ж зв'язку є також зустрічі молоді з безпосередніми учасниками історичного акту прийняття Конституції – Народними Депутатами України, членами Конституційної комісії, авторами проекту Нової Конституції, членами узгоджувальної комісії. Ці зустрічі передають молоді історичний подих (а може й порив!) конституційного творення, так би мовити, дихання залу засідання з його багатоваріантними підходами і єдністю в розумінні необхідності пошуку і прийняття такого з них, який би викарбувався основним законом держави.

Означені зустрічі формують не лише раціональне, але, водночас, й чуттєве ставлення молоді до норм права і положень, зафіксованих в Конституції. Особливо до тих, які сприймалися спочатку неоднозначно, а деякими депутатами – не сприймалися взагалі. Безпосередня розповідь про

характер обговорення, боротьбу пристрастей, зіткнення позицій, різноспрямованість аргументації і, нарешті, єдність у прийнятті рішення немов би включає молоду людину у акт конституційного творення. Вона підключає її до пошуку, оцінки і вибору варіантів, до чуттєвого осмислення Конституції, причому, в динаміці, в становленні, в розвитку.

Останнє важливе тим, що сформована на цій основі конституційна свідомість молоді є свідомістю, що розвивається. Вона не консервує, не абсолютизує ту чи іншу конституційну норму, а сприймає її як таку, що, з одного боку, підлягає безумовній підтримці, виконанню, а з іншого – може бути поглиблена в майбутньому у відповідності з новим соціокультурним досвідом демократичного державотворення.

Як відомо, ідеальних законів немає. Навіть якщо вони отримують статус основних. Закон – це суттєве, необхідне, неоспорюване у явищі, процесі чи відносинах. У юридичному плані – це норма, що діє у відповідності з чинним законодавством. Але ж "суттєве" у явищі - це ще не все явище! Життя завжди багатше за закон. І людина має бачити в ньому все – суттєве і не суттєве, необхідне і випадкове, повторюване і унікальне. Бачити і керуватись своїм власним розумом; жити, дотримуючись Закону і, водночас, намагатися продовжити його чинність шляхом поглиблення змісту останнього в своїй власній свідомості, апелювати до нового наукового і духовного досвіду, викристалізованих віками загальнолюдських цінностей – ось мета і завдання буття сучасного громадянина України.

Конституційна свідомість має бути "живою свідомістю", цілющою, як жива вода. Вона має бути повною, всебічною, глибинною й розвиватись разом з життям, а може й дещо випереджаючи його. Фундаментом конституційної свідомості є досвід поколінь, загальнокультурні і наукові надбання українства, сучасна наука, досвід цивілізаційного розвитку людства. Осягнення і осмислення останнього – це та підвалина, з якої вона (конституційна свідомість) розпочинається. Не однолінійне, шаблонне, плоске вивчення закону, а всебічне осягнення його сутності на тлі загальної

історії України, розвитку її культури, науки, освіти – ось магістральний шлях формування конституційної свідомості молоді, шлях, яким пройшли всі цивілізовані народи, і яким маємо пройти ми, українці, якщо хочемо йти в ногу з часом і всім цивілізованим людством.

Підвищення рівня правосвідомості громадян. Необхідність зростання ролі особистості у суспільстві як пріоритетної мети розвитку державних і юридичних інститутів, визнання особистої свободи людини головною життєвою цінністю і відповідно формування адекватних державних і юридичних механізмів і гарантій людської гідності, реального забезпечення і захищеності прав, свобод і законних інтересів людини усвідомлюється як одна з основних тенденцій правового розвитку державності. Динаміка правового відбиття передбачає як повільний, еволюційний розвиток юридичних поглядів, так і різкі перепади в поглядах на ті чи інші правові цінності. Суспільна правосвідомість обумовлена ментальністю. В нашій країні періоди відносно стабільного її розвитку в межах якоїсь однієї соціальної і політичної доктрини змінюються різкими змінами. Думки дослідників з даного питання розійшлися. Одні вважають, що ознаки перманентного нігілістичного відношення до права, законності, ледве не типове для вітчизняної правової культури [220, 36]. Інші – що мова йде про складний шлях утвердження “відчуття права”, про пошук найбільш адекватної вітчизняному духовному світу концепції державності, правопорядку, правового регулювання [229, 478].

правозахисні органи займають в механізмі української держави специфічне місце. Вони наділені особливими державно-владними повноваженнями, підкріпленні необхідними засобами та методами примусу, прийомами силового впливу. Дана діяльність безумовно пов’язана зі вторгненням до життя людини. Тому це і обумовлює виняткову гостроту питання про негативне ставлення населення до правозахисних органів. Велика частка теоретиків пов’язує діяльність правозахисних органів тільки з кримінальними проявами в суспільстві. Концентрація їх уваги наростає на

тому сегменті соціального життя, який захоплює таке явище, як девіантна поведінка. Тому, правові інститути практично не пов'язують з “нормальними” соціальними процесами. правозахисні органи представлені як силова структура.

Таке, тільки репресивне, розуміння функцій правозахисних органів спричиняє ріст відчуженості від суспільства. Проблема полягає у нерозумінні, що органи правопорядку не визначають стан правовідносин та рівня злочинності. Не рівнем професійності та сумлінності задається правовий стан, а в першу чергу рівнем розвитку суспільства, задоволенням громадян, їх нормативною та ціннісною культурою. Порушення законів, недотримання елементарних прав і свобод людини, масове свавілля посадових осіб, ріст злочинності – все це говорить про низьку правову культуру українського суспільства.

У громадян з'явилося гостре відчуття прагнення спокою, безпеки, що виявляється в зверненні до релігії, до сили, яка зможе захистити велику масу людей від свавілля, горя. Така структура не повинна стати кримінальною, мафіозною. Як правило, громадяни стикаються з правозахисними органами в той момент, коли стають жертвами злочинності. В суспільстві формується відповідний стереотип, коли думка більшості визначає відношення до співробітників правозахисних органів в цілому. На жаль, негативні характеристики тут переважають.

Характер взаємовідносин між органами правопорядку і населення є одним із значних індикаторів соціально-політичного становища в країні. Незаконні дії співробітників по відношенню до прав і свобод особистості сприймаються громадянами дуже гостро і хворобливо. Проблемою у взаємовідносинах населення з правозахисними органами є і те, що вони підчас не тільки неефективно виконують свої функції, але й самі порушують їх. Факти беззаконня в діяльності правозахисних відомств небезпечні не тільки тим, що спричиняють шкоду конкретній людині, але й породжують

правовий нігілізм співгромадян. Люди гублять впевненість у своєму захисті державою.

На шляху побудови правової, демократичної держави Україна стикається з великими складностями. Зміни у сфері суспільних відносин в цілому обумовили зрушення в системі ціннісних орієнтацій самих громадян. Це сприяло зростанню вже у нових умовах негативних явищ правового характеру, які виходять від самих громадян, таких як соціальна напруга, правова пасивність, небажання в багатьох випадках вирішувати проблемні питання та соціальні конфлікти правовим шляхом. “Як тільки держава відмовилася від тоталітарних методів управління, - справедливо відмічає В.А.Туманов, - та зробила спробу стати на шлях правової держави... так відразу дав про себе знати низький рівень правової культури суспільства, десятки років панувалася у ньому зверхність до права, його недооцінка” [271, 52]. Звідси, і зворотній зв'язок: громадяни з недовірою відносяться до правозахисних інституцій, проявляють дуже низьку спроможність до суспільної самоорганізації. Дуже негативні соціально-правові обставини не тільки протидіють, але і гальмують процес становлення правової держави.

Має місце і знецінення духовно-моральних аспектів. Це зневага, в окремих випадках заперечення загальнолюдських цінностей, які в свою чергу, сприяють розвитку та закріпленню таких антисоціальних явищ, як наркоманія, алкоголізм, проституція та ін. Ці обставини, як об'єктивні наслідки, негативно впливають на стан правової системи, відношення до правових нормативів з боку представників влади, на механізм забезпечення самою державою конституційних прав і свобод громадян.

Такий стан права та відношення до нього з боку особистості в більшості обумовлено історичним розвитком суспільства. Тоталітарна система управління суспільними відносинами та державою, поряд з окремими успіхами, перш за все соціально-економічного плану, породила й цілий ряд негативних явищ та тенденцій, напряму зачіпаючи права і свободи людини, а також розвиток права в аспекті взаємодії із загальнолюдськими

цінностями. Створення недемократичної формації відштовхнуло на другорядне місце людину. В той час були порушені моральні та культурні підвалини в суспільстві. Саме право підчас застосовувалося проти людини і громадянина. Із права максимально висмоктували його каральні можливості. Право, з одного боку, рудимент та завада, з іншого – воно з повною віддачею використовувалося як інструментально-примусовий засіб.

Драматизм ситуації пострадянського розвитку українського суспільства полягає значною мірою в тому, що рівень правосвідомості більшості населення не відповідає нормам, зафіксованим не тільки у Загальній декларації прав людини 1948 р., а й у Конституції України 1996 р. Права і свободи людини сприймаються буденною свідомістю як певна антитеза соціально-економічним правам. Протягом понад сімдесятирічної історії існування радянської держави було створене суспільство не лише аполітичне за своїм характером, але й аморальне, озлоблене за своїм духом. Традиційне ставлення до прав державної влади і обов'язків особистості досі реально протистоїть гуманістичній концепції прав та свобод людини і обов'язків держави. У душах людей оселилися жорстокість і розлюченість, недоброчливість та роздратованість, цинізм і зневага, тяжіння до накопичення лише матеріальних цінностей. В цьому розумінні є справедливим твердження, що злочинність – це одне з дітищ аморальності. “Репресивне суспільне мислення” бачить шлях до вирішення гострих соціальних проблем (таких як зростання злочинності, корупція тощо) саме у силових методах [223, 348-349].

Сьогодні в процесі практичного впровадження в життя конституційних принципів і норм щодо захисту прав і свобод людини, необхідним джерелом для цього є правова активність громадян в сфері реалізації наданих прав і свобод. Правову активність можна визначити за рядом ознак. По-перше, правова активність громадян – це завжди вільна правомірна поведінка. На думку В.С.Нерсесянца, “без свобод них індивідів, без прав і свобод людини неможливе і саме право. Тому право, як необхідна форма природи взагалі

можливе й має сенс лише при наявності вільних і незалежних індивідів – суб'єктів права” [173, 159]. По-друге, дана категорія характеризується активним “спілкуванням” з правом. В юридичній літературі правову активність пов'язують зі свідомою, вільною, внутрішньо необхідною, детерміновану високими вимогами і інтересами діяльністю громадян у відстоюванні тих цінностей, які складаються під впливом соціальних та психофізіологічних факторів. По-третє, правова активність громадян включає психологічну готовність до реалізації права, в межах якої у кожної особистості повинна бути присутня стійка впевненість у високому призначенні права. По-четверте, правова активність в процесі свого функціонування повинна бути орієнтована на тісну взаємодію з загальнолюдськими цінностями.

Наявність у громадян високого рівня правової активності повинно сприяти удосконаленню якості правотворчості на всіх рівнях державної влади, а саме правозахисних органів. Слід особливо підкреслити, що правова активність громадян в умовах побудови правової, демократичної держави має ряд факторів свого розвитку. Це – правове виховання, правосвідомість та правова культура.

В результаті правового виховання у громадянина вибірково формуються правові інтереси, ціннісні орієнтири, які в значній мірі визначають вибір відповідних дій і вчинків. Правова потреба активізує суб'єкта, спонукає його до оцінки правової дійсності. У зв'язку з цим формуються інтереси – важливий компонент соціально-психологічної регуляції правової поведінки. Вони пов'язані з осмисленням об'єктивних умов, в яких існує норма права, способів належної реалізації наданих прав, виконанням юридичних зобов'язань, що є дуже важливим в умовах становлення правової держави. “Кінцева мета виховання, - говорить Л.С.Мамут, - перетворення сенсу та цінностей демократично-правової держави через її рефлексію, схвалення та прийняття громадянином до внутрішніх регуляторів його поведінки” [151, 136]. Знання людиною законів,

прав і т. ін. ще не гарантує громадянськості дій людини в політико-правовій сфері. Тут можна констатувати необхідність створення всезагального інституту правового виховання усіх громадян та суспільства в цілому. Правова культура також пов'язана з правовою активністю і в поєднанні з людським фактором має профілююче значення в умовах побудови правової держави. Дана категорія є зовнішнім фундаментом правової активності громадян. Правова культура – це не тільки високий рівень юридичного мислення, але й дуже висока якість цієї юридичної діяльності. Сформована правова культура в найбільшій мірі сприяє правовій й соціальній активній поведінці. Правова культура є цілісне явище, яке складається: з об'єктивного й суб'єктивного права, правових відносин, законності й правопорядку, правової діяльності, поваги до права, активною життєвою позицією у сфері права.

Що стосується правосвідомості як одного з факторів розвитку правової активності громадян, підкреслимо, що до даної категорії входять не тільки “знання” та “мислення”, але й уява, воля, відчуття, людська душа та ін. Правосвідомість є джерелом, яке надає внутрішньої впевненості громадянину в процесі реалізації правових норм.

В межах цього правосвідомість, безумовно, повинна гарантуватися на моральному та духовному фундаменті, обліку і всеохоплюючому застосуванні характерних рис українського суспільства, життя, розвитку особистості. Без наявності відповідного культурного рівня, морального клімату неможливо реалізувати принципи правової держави. При цьому загальнолюдські цінності повинні бути пов'язані з правом, імплементовані. Право – це система нормативних настанов, які спираються на ідеї людської справедливості і свободи, у відповідності до яких реалізується влада в суспільстві, створюються і функціонують громадянські державні інститути, підтримується соціальна стабільність.

Таким чином, можна констатувати: від правової активності кожного громадянина і нації в устремлінні підняти рівень значущості

загальнолюдських цінностей і права в усіх сферах суспільних відносин залежить формування правової держави в Україні.

правозахисним органам відводиться двояка роль в державі: з одного боку, вони призвані забезпечувати охорону та захист державних інститутів та установ, а з іншого – виступати гарантом суспільної безпеки.

У зв'язку з цим, дуже важливо, щоб ідеологія існуючої влади не припускалася правової сваволі і правового крену в захисті інтересів однієї з сторін, оскільки це призведе до двох негативних моментів: історичним парадоксом, для виправлення яких необхідне не одне десятиліття, або до недовіри населення правозахисним органам. Заручниками усього негативного в політиці влади завжди виявляються правозахисні органи, тому що вони відповідають перед населенням за витрати діючої політики, оскільки у свідомості населення саме вони ототожнюються з негативними тенденціями та процесами соціального та політичного розвитку.

Тому однією із основних труднощів в діяльності правозахисних інститутів є завоювання довіри у населення. При оцінці діяльності правозахисних органів населенням суттєве значення мають засоби масової інформації (ЗМІ).

Відомо, що засоби масової інформації не тільки інформують населення та владу про реальні процеси в державі або у світі, але й формують суспільну думку, утверджуючи у ній відповідні уявлення і пріоритети. В умовах гласності та плюралізму поглядів, коли суспільству доступні різні точки зору, ідеологічна ангажованість одних джерел інформації у певній мірі нейтралізується позицією інших. До того ж ЗМІ в більшості своїй навчилися відносно об'єктивно інформувати населення. Перестав бути додатком тоталітарної системи, вони все більш повніше відповідають своєму призначенню в демократичному суспільстві. Практика діяльності правозахисних органів свідчить, що ефективність їх діяльності в немалій мірі залежить від того, як ЗМІ впливають на формування правової позиції громадян, стереотипів масової свідомості, на відношення різних соціальних

груп до правозахисних органів і їх діяльності. Багаточисельні дослідження показують, що громадяни і раніше не були задоволені станом правопорядку, захистом своїх прав. Зараз становище різко загострилося. Загрозливі масштаби злочинності збільшили песимізм, призвели до дистанціювання від боротьби з нею широких верств населення.

Страх перед злочинцем і злочинністю став невід'ємною рисою суспільної психології. Він отримує все більше мотиваційне відбиття у вчинках та поведінці людей, суттєво гальмує становлення демократичних інститутів суспільства. На жаль, більшість громадян у цьому непростому становищі губляться, оскільки не знають, як реалізувати свої права, або не вірять у правові можливості їх вирішення. В домінуючих у суспільстві настановах переважають спрощені характеристики діяльності правозахисних органів. В свою чергу, перекручене уявлення негативно впливає на мотивацію юридично значущої для соціуму поведінки: одних вони підштовхують до здійснення правопорушень, у інших формують соціально-правову пасивність.

У зв'язку з цим важко переоцінити значення засобів масової інформації у протидії. Негативним стереотипом думки про право та правосуддя, злочинності та мірі боротьби з нею, справах та людях, працюючих в правозахисних органах. Вплив радіо, телебачення, преси пов'язаний з широтою події, кутом зору, під яким подається матеріал, оперативністю, багато чисельністю форм інформаційної дії. За допомогою мас-медіа суспільна думка не тільки формується, але й функціонує. При вирішенні завдань боротьби зі злочинністю ЗМІ можуть відігравати не тільки позитивну, але й негативну роль. Перша пов'язана з розвінчуванням ідеології та практики злочинних діянь, а також з використанням інформаційних каналів для підвищення рівня правової культури населення. Негативна ж роль ЗМІ пов'язана з можливістю поширення по каналам підбурювань або провокаційних, а інколи й прямо "інструкційних" інформаційних повідомлень, які містять достатньо "технологічну" деталізацію (способів

скоєння злочинів), внаслідок чого, вони стають звичайним посібником, якщо не школою, для майбутніх злочинців.

В значній мірі це пояснюється тим, що в сучасній Україні ЗМІ все ж таки не мають необхідної незалежності. Перехід до ринку перетворив їх з колективів, якими опікувалася держава у виробничо-комерційні підприємства. В таких умовах діяльність засобів масової інформації – ні що інше, як бізнес, а журналіст, хоча і є представником творчої професії, - усього лише найманий робітник. Навіть пересічному читачеві та глядачеві сьогодні зрозуміло, що в більшості своїй засоби масової інформації або ангажовані, або відверто куплені. А ті видання, які роблять спроби подавати об'єктивну інформацію, як правило, не є масовими і не можуть суттєво впливати на формування суспільної думки.

В суспільстві зростає тривога з приводу “захоплення” впливових ЗМІ невеликим колом фінансово-промислових груп, у яких на першому плані стоять не загальнонаціональні, а корпоративні економічні та політичні інтереси. В умовах становлення ринкової економіки держава і суспільство зіткнулося з небезпекою перетворення ЗМІ у слухняних виконавців волі капіталу, в тому числі і отриманого злочинним шляхом. Хвилює і те, що ринковий підхід до такого тонкого інструменту, як суспільна думка, стимулює пресу та телебачення на згущення фарб та концентрацію уваги на негативну та “збуджуючу” інформацію. Це, звичайно, збільшує наклад, але має далеко ідучі негативні наслідки, які можуть привести до того, що пор свободу преси прийдеться забути.

Небезпека перетворення ЗМІ в засоби маніпулювання з боку невеликої групи приватних осіб, підмічав ще Густав Лебон: “Газети керують суспільною думкою, але самі знаходяться під управлінням декількох фінансистів, направляючих журналістику зі своїх контор. Могутність їх згубніша за могутність найстрашніших тиранів, тому що вона безіменна” [289].

Звичайно, і на Заході влада ЗМІ над розумом і душами громадян дуже велика. Але в західному суспільстві протягом століть сформувалися суспільні об'єднання, з чітким усвідомленням своїх інтересів та відпрацьованим механізмом свого представництва в структурах влади. Їх важко збити з пантелику за допомогою навіть самими витонченими технологіями. До того ж на Заході давно діють певні неписані закони – система традицій, правил, самообмежень. “Гарним тоном” вважається неупередженість, нехай і зовнішня.

На жаль, доводиться констатувати, що всупереч багатьом очікуванням ЗМІ у повній мірі не стали “четвертою владою”, хоча вплив їх на масову свідомість досить великий. Останнім часом правозахисні органи намагаються розширити ділові контакти з журналістами. Значно зріс інтерес преси до правової тематики. Суттєво збільшилась кількість публікацій з правових питань, надбання спільноти стають факти, які раніше залишалися закритими.

В цілому ці зміни носять позитивний характер. Але можливості ЗМІ не використовуються у повній мірі, немає виробленої системи взаємодії. Іноді зберігається недооцінка такого діалогу в процесі формування відношення до права і практики його застосування. Достатньо поширеними є взаємні претензії журналістів і працівників правозахисних органів один до одного.

Журналісти, як правило, продовжують нарікати на закритість системи правозахисних органів, недостачі гласності в їх діяльності, на складність, а часом і неможливість отримати необхідну інформацію, не відчувають вони і реальної підтримки та захисту з боку правозахисних органів при порушенні Закону про ЗМІ.

Співробітники правозахисних органів, у свою чергу, висловлюють зауваження журналістам в недостатній компетенції та об'єктивності при висвітленні правових питань. Відмічають, що в гонитві за сенсацією викривлюються факти, припускаються грубі юридичні помилки. Викликають дорікання брутальна форма передачі матеріалів про роботу правозахисних

органів. Все це обумовлює насторожене, а часом і оборонне відношення органів право охорони до ЗМІ.

В умовах швидких соціальних змін процеси трансформації правозахисних інститутів, їх адаптації до нових соціальних, економічних і політичних реалій йде з протиріччям і повільно. Рух до громадянського правового суспільства та процеси демократизації ініціюють інституалізація правозахисних органів в новій якості з більш містким соціальним статусом, зобов'язуючим здійснювати не тільки карно-правове, але й широке соціальне обслуговування населення. А це, в свою чергу, потребує збільшення масштабів та інтенсивності взаємодії правозахисних органів з соціальними групами, стратами, суспільством у цілому та його найважливішими соціальними інститутами. В розвинутих країнах Заходу контакти прокуратури, суду, поліції і населення здійснюються саме таким чином. Тому що без врахування суспільної думки, необхідних зусиль до її формування не стримати довіри людей, не залучити громадськість попередження злочинності і протидії їй. Сьогодні дана проблема особливо актуальна, тому що в умовах зростання злочинності без соціального партнерства перш за все законослухняних груп населення і основних структурних ланок правозахисної системи приборкати цей процес неможливо.

Практика свідчить, що боротьба спецслужб та правозахисних органів з корупцією у вищих органах влади іноді навмисно гальмується. І тільки озвучування у пресі фактів правопорушень є єдиним способом заявити про них.

Ще декілька десятиліть тому правозахисні органи були організацією залежною винятково від влади. Вони повинні були виконувати тільки волю влади. Права громадян або відношення населення до них не мали ніякого значення. І тому населення відносилося до правозахисних органів ворожо, хоча вони, повинні були піклуватися про захист людей та надавати їм допомогу. І нерідко правозахисна система держави, у якій першочергове

завдання було боротьба зі злочинністю, використовувалася для збереження влади тоталітаризму.

Поліцейські організації в західних демократичних країнах до початку 70-х років займали таку ж позицію. Поліція сприймала себе як орган влади, суспільство – як об'єкт державної дії. Зі зміною поколінь і збільшенням громадських свобод співробітник поліції не хотіли більше робити із населення ворога. Навпаки, вони хотіли, щоб поліцію вважали товаришем і помічником. Зараз поліція дивиться на себе не яку на виконавця волі влади, а як охоронця прав громадян. Громадянин став носієм верховної влади, уряд – тільки виконавцем волі громадян.

Головною метою правової політики демократичної, правової держави з багатопартійною системою, має бути сприяння досягненню громадської злагоди в суспільстві на сонові утвердження й забезпечення законних прав і свобод людини. Призначення політичної опозиції – це легальний пошук на підставі визнання єдиних формально визначених політичних цілей суспільного розвитку, різних шляхів, методів їх досягнення. Відсутність в суспільстві політичної опозиції – передового зародження свавілля державної влади по відношенню до громадян, неефективності її політики і в кінцевому підсумку стагнації самої державної влади.

Фактам сьогоденшньої дійсності стало й те, що правозахисні органи у своїй діяльності відчують постійний “тиск” засобів масової інформації. В пресі з'являються публікації про кримінальні справи, розслідування з яких ще не закінчене і остаточне рішення не винесено. Робиться це часто-густо з метою виконання “заказу”, а точніше – корпоративних вимог різних політичних сил – як від лівих, так і від правих. Активно використовуються друковані видання, які їм “симпатизують”, лідери цих та рухів ніяк не можуть усвідомити, що правозахисні органи, як це і повинно бути в правовій державі, не повинні бути органами, захищаючими яку-небудь ідеологію.

Необхідно також враховувати, що ріст кількості різних видань, які керуються статутом своїх об'єднань, партій, фондів, породжують

неадекватний підхід до висвітлення одних і тих самих подій, фактів, явищ. Але ж будь-яка форма діяльності ЗМІ перебігає гласно і не потребує особливих зусиль, щоб відслідковувати інформацію на предмет відповідності її закону. Засоби масової інформації, роблячи відомими усім практично усякий факт, інколи вмішуються в діяльність правозахисних органів, не тільки створюючи проблеми співробітникам, але й приносячи суттєві моральні збитки людині, чиє ім'я виноситься на газетні сторінки, тим самим грубо порушуючи принцип презумпції невинності.

Представники засобів масової інформації нерідко самі стають жертвами злочинів. Слідство по цим справам іноді просувається дуже складно, що негативно впливає на особистісні взаємовідносини журналістів і співробітників правозахисних органів. А це неминуче впливає на подачу інформації, і відповідно формуванню суспільної думки про діяльність органів правопорядку, руйнує віру людей до соціальної справедливості, правопорядку та інститутів, які його забезпечують. На жаль, приходиться констатувати, що сьогодні ініціатива у висвітленні роботи правозахисних органів з розкриття убивств на замовлення, розслідування фактів корупції майже повністю належить ЗМІ, журналістам, а не прокурорським працівникам і юристам-фахівцям, які зі знанням справи могли б висвітлювати ці питання. Виступи у пресі, на телебаченні, радіо, працівників силових структур можуть сприяти розкриттю злочинів.

Гласність у роботі правозахисних органів має ще один аспект – урахування суспільної думки, критика деяких моментів в їх діяльності повинні бути використані в цілях вдосконалення правозахисної діяльності, недопущення обюрокрачування правозахисної системи.

Презумпція невинності і об'єктивність слідства – ось два принципи, які повинні визначити характер висвітлення ходу слідства та розгляду справ у судах. Завдання журналіста – давати звіт, розповідати про всі етапи справи, переходячи від фактів до законних оцінок, а не прагнути до самостійного розслідування, роблячи свої висновки.

Потрібно відмітити, що природа засобів масової інформації така, що їх важко використовувати для висвітлення або співставлення різних точок зору зі складних питань. За їх допомогою і працівники правозахисних органів і журналісти, захищаючи свою позицію, намагаються здійснювати тиск один на одного. В результаті вони невимушено міняються ролями. До того ж недостатнє знання журналістів процесуальних питань, недосконала робота ЗМІ та правозахисних органів часто-густо призводить до маніпулювання фактами.

Представники правозахисних органів нерідко обурюються тим, що преса розголошує слідчі матеріали, а журналісти – тим, що для отримання необхідних відомостей доводиться удаватися до різних хитрощів. В підсумку обидві сторони звалюють відповідальність одна на одну.

Думається, що засоби масової інформації багато можуть зробити в плані сприяння розповсюдженню правових знань, виховання громадян в дусі законотворчості, утвердження принципу рівностей усіх перед законом, недопущення зневаги гідності особистості.

Неоперативність в наданні відомостей, які мають соціальний інтерес, а нерідко й штучна закритість діяльності правозахисних органів для преси та суспільства призводить до того, що населення часто отримує перекручену або недостатньо кваліфікаційну інформацію про суспільно значущі факти правопорушень і реагуванні на них органів правопорядку.

Якщо ми дійсно хочемо справжнього громадянського спокою і згоди в суспільстві, тоді ЗМІ у повній мірі повинні усвідомити свою відповідальність перед суспільством і громадянами своєї країни і не забувати про ті принципи і норми, які утворюють неписаний кодекс професійної етики журналіста, за своїм змістом близький до гіпократівського заповіту “не нашкодь”. Засоби масової інформації і держава повинні сьогодні будувати певну систему взаємовідношень, виходячи із критерію, що у нас немає права вчити один одного, але є чудова можливість вчитися один у одного.

Разом з тим, при всій значущості впливу ЗМІ на суспільну свідомість, визначальним є все ж таки сама діяльність органів правопорядку, і без цього ніякі пропагандистські зусилля (як би добре вони не були організовані) не здатні привести до зростання довіри, підняття преси межу правозахисних органів в очах населення країни.

Майже до 90-х років 20 ст. основні соціокультурні механізми, обмежуючи і регламентуючи свободу самореалізації особистості, носили зовнішній відносно індивіда характер. Починаючи з 90-х років виникає ще й ціла система внутрішніх обмежень, в сукупності утворюючи унікальний культурний феномен – правову свідомість.

В основі формування соціально-правової свідомості суспільного індивіда, його світогляду та правової культури лежить особистісне начало. І дуже важливо, щоб у ході своєї реалізації це індивідуально-особистісне начало не ввійшло в протиріччя з морально-правовою системою суспільства, обмежуючи його свободу, привносячи дисгармонію у внутрішній світ людини, наслідком чого може стати порушення канонів безпеки суспільства.

Один із видатніших німецьких філософів І.Кант, розмірковуючи про можливу відносну гармонію суспільного розвитку та про свободу людини, яка живе в суспільстві, прийшов до висновку про необхідність визначення вищого морального закону, так званого “категоричного імперативу”, яким в ідеалі повинен керуватися кожний індивіда, який включений в систему суспільних відносин. Одне з формулювань наголошує: “Вчиняй тай, щоб максима твоєї волі могла слугувати принципом всезагального законодавства”. Тільки у випадку дотримання усіма або в крайньому випадку більшістю цього безумовного морального принципу, стане можливим створення ідеального, безконфліктного суспільства.

Можна скільки завгодно довго говорити про те, що подібна ідея крайне утопічна і її реалізація в принципі неможлива, тому що вона вступає в протиріччя з природою людини, але й не можна заперечувати те, що ідея морального вдосконалення індивіда і суспільства в теперішній час все

частіше привертає нашу увагу, особливо сьогодні – в контексті проблеми формування правової держави. Процес формування громадянського суспільства супроводжується значними труднощами і проблемами соціального, морального, правового і політичного характеру. Однією із найбільш актуальних проблем сучасності, пов'язаною з формуванням правової держави, по праву вважається проблема формування особистості підростаючого покоління. Її формування сьогодні відбувається в особливо складних умовах. Це обумовлено перш за все станом суспільства і тими соціальними процесами, які у ньому відбуваються, а саме: поляризацією суспільних сил, зниження рівня матеріального забезпечення значної маси людей, зростанням корупції, втратою ідеалів та ідеологічним вакуумом.

Дані фактори, які стали реаліями сучасного життя, відбиваються на поведінці людей, особливо на правомірній поведінці молодого покоління, його правосвідомості. Це виявляється у вчинках, невідповідним нормам суспільної моралі, в протиправних і анти суспільних діяннях. Тому якщо ідея “категоричного імперативу” прийшла до нас із XVIII ст. тоді у XXI ст. необхідно говорити і висувати ідею “правового імперативу”, який містить у своїй основі, безумовно, моральну концепцію І.Канта.

“Правовий імператив”, передбачаючий встановлення певного морального закону у системі “культура-суспільство-особистість-безпека”, повинен бути організуючим началом для формування громадянського суспільства.

Слабкість існування людини стає найбільш очевидною в умовах кризи старих структур та системи життя людини, в процесі формування нових. Людина стає висмикнутою із звичайного для неї середовища проживання. Її внутрішній світ стає брутально розтоптаним, знищеним. Тим, чим дорожила вона, її пращури та близькі, водночас втрачає свою значимість і стає пустим і непотрібним. Скільки сил і устремлінь виявляється розтрачено марно. Людина в результаті лишається практично видимих та посильних, тобто правомірних, об'єктів для реалізації творчих потенцій. Вона знаходиться на

межі, яка віддаляє її та її світ від дозволеного. І який шлях людина вибере, не в останню чергу буде залежати від характеру і організації діяльності правозахисних структур, їх уміння протистояти і успішно боротися з різними проявами злочинного.

Висновки до четвертого розділу

Таким чином, розглянувши модернізацію культурно-ідеологічних засад діяльності правозахисних органів в процесі становлення громадянського суспільства автор дійшов наступних висновків.

По-перше, автор виділяє конкретні напрями, за якими має бути здійснена реформа духовно-ідеологічних та культурологічних засад функціонування правозахисних органів у громадянському суспільстві. Демократизація та становлення громадянського суспільства переводять правозахисні органи в царину суспільного дискурсу, спрямованого на розширення і поглиблення усвідомленого дотримання громадянами установлених правил і норм, їх порозуміння, а також застереження конфліктів. Культурно-ідеологічною нормою їх діяльності стає діалог з опозиційними ЗМІ, політичними партіями та рухами, особливо опозиційними.

При цьому, зміцнення законності і правопорядку було і залишається основною функцією правозахисних органів. В громадянському суспільстві, де соціальна взаємна залежність індивідів набуває найвищого рівня, виникає стійка особистісна свідомість поваги до права. Важливим фактором, що спонукає громадян до узгодження своєї поведінки з вимогами права, і таким чином, сприяє забезпеченню правопорядку, є індивідуальний інтерес, усвідомлення власної вигоди від правомірної поведінки. І забезпечення інституціями громадянського суспільства високого рівня політичної і правової культури особи, яка усвідомлює значущість цивілізаційного правопорядку для власного, а, відтак, і загального благополуччя, стає

потужним фактором свідомої правомірної поведінки домінуючої частини суспільства.

По-друге, особливо злободенним є проблеми взаємовідносин особи і правозахисних органів в умовах становлення в Україні громадянського суспільства, тому що обов'язковою умовою формування останнього є забезпечення прав і свобод громадянина. В більшості вони пов'язані з загальними проблемами, які виникають при взаємовідносинах особи та держави. Співробітники правозахисних органів є представниками державної влади, і тому зобов'язані вступати у різні правовідносини з громадянами та іншими суб'єктами права винятково в межах своєї компетенції та діяти у відношенні до Конституції України та законів України. Тому забезпечення законності при виконанні своїх функцій правозахисними органами є особливо важливим. Проте, виступаючи від імені держави і іноді порушуючи даний принцип, перевищуючи свої повноваження, правозахисні органи завдають відповідної шкоди державі, принижуючи її в очах усього суспільства. В результаті чого створюється дисбаланс в їх взаємовідносинах, що збільшує негативне відношення громадян і суспільства до держави, зменшує роль правозахисних органів, як гаранта забезпечення прав і свобод особи, що в кінцевому підсумку, перешкоджає формуванню громадянської правосвідомості, правової держави та цивілізованого суспільства.

На жаль, „негативна ідеологія і культура” мають місце в існуючих державно правових реаліях. Усунення подібних явищ пов'язане із забезпеченням законності, яка забезпечує підлягання усіх суб'єктів, без винятку, праву. Законність – найважливіший засіб, за допомогою якого держава здатна повернути собі довіру та повагу громадян.

По-третє, доведено, що при оцінці діяльності правозахисних органів населенням суттєве значення мають засоби масової інформації (ЗМІ). Роль ЗМІ у поновленні довіри громадян до правозахисних органів, активізації їх боротьби зі злочинністю важко переоцінити. Разом з тим, слід мати на увазі, що ЗМІ можуть відігравати не тільки позитивну, але й негативну роль.

Останнє пов'язано з можливістю поширення по каналам підбурювань або провокаційних, а інколи й прямо “інструкційних” інформаційних повідомлень, які містять достатньо “технологічну” деталізацію (способів скоєння злочинів), внаслідок чого, вони стають звичайним посібником, якщо не школою, для майбутніх злочинців. В значній мірі це пояснюється тим, що в сучасній Україні ЗМІ все ж таки не мають необхідної незалежності. Перехід до ринку перетворив їх з колективів, якими опікувалася держава у виробничо-комерційні підприємства. В таких умовах діяльність засобів масової інформації – ні що інше, як бізнес, а журналіст, хоча і є представником творчої професії, – усього лише найманий робітник. Хвилює і те, що ринковий підхід до такого тонкого інструменту, як громадська думка, стимулює пресу та телебачення на згущення фарб та концентрацію уваги на негативну та “збуджуючу” інформацію.

По-четверте, доведено, що в умовах швидких соціальних змін процеси трансформації правозахисних інститутів, їх адаптації до нових соціальних, економічних і політичних реалій йдуть з протиріччям і повільно. Рух до громадянського правового суспільства та процеси демократизації ініціюють інституалізацію правозахисних органів в новій якості з більш містким соціальним статусом, зобов'язуючим здійснювати не тільки карно-правове, але й широке соціальне обслуговування населення. А це, в свою чергу, потребує збільшення масштабів та інтенсивності взаємодії органів правоохорони з соціальними групами, страдами, суспільством у цілому та його найважливішими соціальними інститутами.

ВИСНОВКИ

Центральним поняттям, на якому базується дослідження, є поняття громадянського суспільства. В залежності від його змісту та рівня (якості) формування змінюються взаємовідносини людини і суспільства, людини і влади, людини і людина, а разом з цим – функції регулятивних механізмів, у тому числі і її правозахисних органів. Громадянське суспільство розглядається в дисертації як система незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що створюють і відтворюють умови для самореалізації окремих індивідів і соціальних груп й у взаємодії з державою формують правове поле їх вільної життєдіяльності.

Дослідження „громадянського суспільства” мають глибоку історію. Перші більш-менш консолідовані погляди на громадянське суспільство можна зустріти у працях Н.Макіавеллі, Т.Гоббса і Дж.Локка. В узагальненому вигляді їх підхід проглядається як вивільнення індивідуального інтересу (зокрема, приватної власності, комерційної діяльності, віросповідання, повсякденне життя тощо) із під політичної опіки (з боку держави). В подальшій трансформації поняття громадянського суспільства набуло значення інституту, який контролює діяльність держави. Його характеризують: свобода і права людини, здатність людини бути відповідальним у своїй свободі, перехід від негативної свободи (від) до свободи позитивної як права вибору шляхів і засобів самореалізації особистості тощо. В Україні громадянське суспільство тільки формується і представляє собою в Україні – це недержавний сектор політики та економіки, який доповнюється тією частиною політичних і духовних відносин в державі, які функціонують як традиції та процедури демократії, зміцнюючи суверенітет народу, де допускаються з боку держави порушення прав і свобод людини

І все ж, не зважаючи на його проблемний, суперечливий характер, не розвиненість певних структур, громадянське суспільство здійснює свій позитивний вплив на різні сторони суспільного і державного життя, в тому числі й на характер функціонування правозахисних органів. В дисертації підкреслюється, що демократичні процеси, що розгортаються в ході становлення громадянського суспільства, змінюють роль і призначення правозахисних органів. Їх роль зростає не в частині розширення примусових засобів, а в частині роз'яснення людям їх прав і свобод, можливостей, які відкриваються в контексті демократизації суспільства і обов'язків, які покладаються на них у зв'язку з цим, тобто із засобів тиску на особистість, характерному тоталітарним суспільствам, вони поступово перетворюються в інститути її правової підтримки, забезпечення свободи життєздійснення у вільному суспільстві.

Основний вектор зміни ідеології та культури діяльності правозахисних органів реалізується в царині зміцнення законності й правопорядку в умовах подальшої демократизації суспільства має бути спрямованим, насамперед, на профілактику правопорушень (здійснюється шляхом загальної виховної роботи серед населення) і спеціальними заходами (попередження правопорушень в конкретній сфері життєдіяльності людини). Соціальне призначення такої правовиховної роботи полягає у підвищенні правової культури особистості в її різних соціально-рольових спрямуваннях.

На основі аналізу відповідної наукової літератури, узагальнення досвіду діяльності правозахисних органів в останнє десятиріччя, серед основних напрямів трансформації діяльності правозахисних органів автором дисертації виокремлюються:

- а) посилення відповідальності правозахисних органів перед особистістю;
- б) пом'якшення кримінальної політики та судової практики;
- в) демократизація правозахисних органів;
- г) ґрунтовний правовий супровід діяльності правозахисних органів;
- д) досягнення стабільності правового регулювання;

ж) можливість введення норм застосування звільнення від кримінальної відповідальності і покарання (звільнення від відбування покарання з випробуванням тощо).

Центральною постаттю громадянського суспільства є вільна особистість, незалежна в своїх судженнях і діях до тієї міри, в якій вона не порушує закон. Саме тому, громадянське суспільство вимагає прозорості у діяльності правозахисних органів. Їх закритість, притаманна авторитарним режимам, поступається місцем відкритості, що реалізується (в межах, унормованих законом) через ЗМІ, освітні та просвітницькі канали або через безпосередній контакт представників керівників силових структур з громадськими організаціями та окремими громадянами. У правозахисних органах працюють люди – члени громадянського суспільства. Громадянське суспільство вимагає від них певних умінь і навичків, як то: демократична культура, моральність, справедливість, чесність, компетентність.

Люди ж, як делегуються в правозахисні органи, несуть з собою всі переваги (чесноти) і вади члена громадянського суспільства. Саме тому, щоб відповідати вимогам часу, громадянське суспільство модернізує виховну та освітню політику і практику правозахисних органів як стосовно громадян загалом, так і стосовно осіб, що відбувають покарання в місцях позбавлення свободи. Загальною тенденцією зміни функцій і сутності правозахисних органів у структурі громадянського суспільства є компетентність, толерантність, чесність і прозорість.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августин. Сповідь. – К.: Основи, 1999. – 314 с.
2. Адбикеев Р. З. Социально-политическая активность молодежи: противоречия и тенденции развития: Автореф. дис... д-ра соци- ол. наук: 22. 00. 04 / АН Украины, Институт социологии. — К., 1992. - 38 с.
3. Административная деятельность ОВД. - М., 1996. - 23 с.
4. Алиев Ш. Г. Практика как освоение. Освоение как способ человеческого бытия / Дон. ГТУ. — Донецк: РИП "Лебедь", 1995. -214 с.
5. Ананьин В. А. Социальный прогресс. Безопасность. Этнонациональный фактор. (Социально-философский анализ) / Н. Н. Мокляк (ред.); Киев. воен. ин-т управления и связи. — К., 1997. - 184 с.
6. Андрусак Т. Г. Шлях до свободи (Михаило Драгоманов про права людини). — Львів: Світ, 1998. — 189 с.
7. Анисимов А. Л. Честь, достоинство, деловая репутация: Гражданско-правовая защита. — М.: Юрист, 1994. — 80 с.
8. Аннинский Л. Достоинство и превосходство: К семидесятипятилетию Яана Кросса // Дружба народов. — М., 1995. — № 3. - С. 189-191.
9. Анцупов А. Я., Малышев А. А. Введение в конфликтологию. Как предупреждать и разрешать межличностные конфликты: Учеб. пособие / Межрегиональная академия управления персоналом. — К., 1996. — 103 с.
10. Арато А. Концепция гражданского общества: восхождение, упадок и воссоздание — и направления для дальнейших исследований // Полис. — М., 1995. — № 3. — С. 48-57.
11. Арато А., Коэн Дж. Гражданское общество и переходный период от авторитаризма к демократии // Гражданское общество. — М., 1994. — С. 3-16.
12. Арато Э., Коген Д.. Возрождение, упадок и реконструкция концепции гражданского общества // Политическая мысль. – 1996. – № 1.
13. Арендт Х. Истоки тоталитаризма: Перевод с англ. — М.: ЦентрКом, 1996. — 672 с.

14. Арендт Г. Становище людини. – Львів: Літопис, 1999. – 55 с.
15. Аристотель. Политика // Сочинения: В 4 т. – М.: Мысль, 1978. – Т.3.
16. Арон Р. Демократия и тоталитаризм: Перевод с фр. – М.: Текст: Лит.-изд. Студия «РИФ», 1993. – 301 с.
17. Арон Р. Мир і війна між націями. – К.: Юніверс, 2000. – 688 с.
18. Афанасьев М. Н. Правящие элиты и государственность посттоталитарной России: (Курс лекций). — М.: Ин-т практ. психологии, 1996. — 223 с.
19. Бабаков В. Г., Семенов В. М. Национальное сознание и национальная культура (методологические проблемы) / РАН, Институт философии. — М., 1996. — 70 с.
20. Бабич А. М. Социальная сфера в условиях перехода к рынку / А. М. Бабич, Е. Н. Жильцов, Е. В. Егоров; Под ред. Е. Н. Жильцова; Рос. акад. управления, Центр проблем рыноч. экономики. - М.: РАУ, 1993. - 170 с.
21. Бабкина О. В. Неоконсервативные политические теории Запада: сущность, проблемы, тенденции развития: Автореф. дис... д-ра полит. наук: 23. 00. 03 / АН Украины, Институт государства и права им. В. М. Корецкого. — К., 1992. — 44 с.
22. Бадзьо Ю. Право жити: Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. — К.: Таксон, 1996. — 400 с.
23. Бадяк В. П. Тоталітаризм і творчий процес: 36. наук.-попул. праць. — Львів, 1995. — 100 с.
24. Бакаїв Ю. В. Тоталітарне суспільство: соціально-філософський аналіз: Автореф. дис... канд. наук з державного управління: 25. 00. 02 / Українська академія держ. управління при Президентові України. — К., 1997. — 20 с.
25. Бакай І., Костицький В., Акоюн В. Власність — запорука реальної свободи. — К.: Нічлава, 1997. — 76 с.
26. Бандурка А. М., Друзь В. А. Конфліктологія: Учеб. посібник для вузов. — Х.: РІП "Оригінал", Фортуна-прес, 1997. — 352с.

27. Баран В. К. Україна 1950-1960-х р. р.: еволюція тоталитарної системи. — Львів, 1996. — 447 с.
28. Барановский В. Ф. Духовность личности: социальный механизм развития / Институт философии НАН Украины, Киевский институт военно-воздушных сил. — К., 1995. — 167 с.
29. Барзилов С. И. Социальная сфера и самоуправление. — Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1989. — 142 с.
30. Бебик В. М., Головатий М. Ф., Ребкало В. А. Політична культура сучасної молоді / Укр. НДІ проблем молоді. — К., 1996. — 112с.
31. Безверхий В. Б. Взаємовідносини між громадянським суспільством і державою в Україні: політологічний аналіз: Автореф.дис... канд. політ наук: 23. 00. 02 / НАН України, Інститут національних відносин і політології. — К., 1995. — 24 с.
32. Безопасность России. Правовые, социально-экономические и научно-технические аспекты. Основополагающие государственные документы. - Ч. 1, 2. - М., 1998.
33. Бельский К.С. Право на личную безопасность // Право и политика. - М., 2001. - № 7. - С. 101.
34. Бенгам И. Введение в основания нравственности и законодательства. — М.: РОСПЕН, 1998. — 415 с.
35. Бербешкина З. А. Справедливость как социально-философская категория. - М.: Мысль, 1983. — 203 с.
36. Берлін І. Чотири есе про свободу. — К.: Основи, 1994. — 272 с.
37. Бессонов Б. Н. Демократия как форма управления в гражданском обществе // Методологические проблемы социального управления. — М., 1995. — С. 72-107.
38. Бистрицький Є. Політологія посткомунізму. — К., 1995. — С.78–79.
39. Бистрицький Є. Протодемократія та культурполітичні трансформації в Україні // Політична думка. — 1994. — № 4.
40. Білоус А.О. Політико-правові системи: світ і Україна. - К., 2000.

41. Бойцова В. В. Служба защиты прав человека и гражданина: Мировой опыт. — М.: БЕК, 1996. — 408 с.
42. Бойченко І. Філософія історії. — К.: Знання, 2000. — 723 с.
43. Бондарь Н. С. Формирование гражданского общества — решающее условие гарантирования прав человека и гражданина // Проблемы обеспечения законности и прав личности в деятельности органов внутренних дел. — Ростов н/Д., 1995. — С. 3-13.
44. Боннер А. Т. Законность и справедливость в правоприменительной деятельности. — М.: Рос. право, 1992. — 319 с.
45. Боровик Ф. В. Утверждение принципов социальной справедливости. — Минск: Беларусь, 1986. — 62 с.
46. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст.: В 3 т. — К.: Основи, 1998. — Т.1 — 543 с. — Т.2 — 585 с. — Т.3. — 630 с.
47. Брэдшоу Н. Ф. Долг гражданина в поликонфессиональном обществе // Исламо-христианское пограничье: итоги и перспективы изучения. — Казань, 1994. — С. 66-67.
48. Бузгалин А. В., Колганов А. И. Трагедия социализма. — М.: ГОО "Экон. демократия", 1992. — 311 с.
49. Бурьянов С.А. Правовые основания, сущностное содержание и гарантии свободы совести // Государство и право. — М., 2001. - №2. - С.25.
50. Валевський О. Л., Гончар М. М. Структура геополітичних інтересів України. — К., 1995. — 99 с.
51. Валевський О. Л., Ішмуратов А. Т. Політичний конфлікт у сучасній Україні: культурні виміри, структура, принципи аналізу. — К., 1997. — 101 с.
52. Васильева И. Г. Проблемы государства и власти в либеральной социально-политической мысли Украины: (социально-философ. анализ): Дис... канд. филос. наук: 09. 00. 02 / Харьков, пед. ин-т им. Г. С. Сковороды. — Х., 1993. — 184 с.
53. Вебер М. Соціологія, загальноісторичні аналізи, політика. — К.: Основи, 1998. — 534 с.

54. Висновки щодо поданих Кабінетом Міністрів на розгляд Верховної Ради України законопроектів, якими передбачено зміни діючого рівня соціальних гарантій / Федерація професійних спілок України. — К., 1996. — 26 с.
55. Витюк В. В. Становление идеи гражданского общества и ее историческая эволюция / РАН, Институт социологии. — М., 1995. - 91 с.
56. Відродження соціал-демократії в Україні: можливості і перспективи / М. Попович (відп. ред.); НАН України, інститут філософії. — К.: Стилос, 1997. — 164 с.
57. Всеобщая декларация прав человека: Официальный текст. — М.: Права человека, 1996. — 16 с.
58. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. – Львів: Літопис, 2000. – С.11–13.
59. Гаевская С. Р. Человеческая субъективность как условие и основание целостности социального: (философско-мировоззренческий анализ): Дис... канд. филос. наук: 09. 00. 11 / Киев, ун-тим. Т. Г. Шевченко. — К., 1993. — 148 с.
60. Гайек Ф. Право, законодавство і свобода. – К.: Аквілон-Прес, 2000. – 448 с.
61. Гальчинський А. С. Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі?— К.: Укр. пропілеї, 1996. — 160 с.
62. Гегель Г. Основи філософії права, або природне право і державознавство. - К.: ЮНІВЕРС, 2000. – 336 с.
63. Геєць В. Державність України. На шляху до громадянського суспільства // Віче. — К., 1995. — № 5. — С. 3-16.
64. Геллнер Э. Условия свободы: Гражданское общество и его исторические соперники: Пер. с англ. — М.: Ad Marginem, 1995. — 222 с.
65. Гель А.П. Правоохоронні органи України. - К., 2000.
66. Гердер Й. Идеи о философии истории человечества. – М.: Наука, 1959. – 704 с.

67. Гетьман В. П., Килимник Ю. В. Що таке свобода і право у демократичній державі? — К., 1996. — 36 с.
68. Гідність: захисти себе сам: poradnik-dovidnik для громадян України / М.С.Рижий та ін. - К., 2001
69. Гоббс Т. Левиафан // Избранные произведения: В 2 т. — М.: Мысль, 1991. — Т.2. — 735 с.
70. Голенкова З. Т., Витюк В. В., Гридчин Ю. В. Становление гражданского общества и социальная стратификация // Соц. ис-след. - М., 1995. - № 6. - С. 14-24.
71. Голубева Л.М. Формирование правосознания несовершеннолетних. — Фрунзе, 1986.
72. Гончаренко О. М. Виходячи з національних інтересів України// Політика і час. — 1993. — № 1. — С. 27-34.
73. Гончаров В. Д. Историческая природа и содержание конституционного права на свободу от пыток, насилия, другого жестокого или унижающего человеческое достоинство обращения или наказания // Правоохранительная деятельность правовое государство. — СПб., 1994. — Вып. 3. — С. 147-150.
74. Государство, гражданское общество и процесс демократизации в Латинской Америке. — М.: Ин-т стран Латинской Америки РАН, 1995.
75. Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки кінця ХІХ — початку ХХ століття: Проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси / Харківський держ. педагогічний ун-т ім.Г. С. Сковороди. — Х.: Основа, 1997. — 422 с.
76. Грабельников А. А. Средства массовой коммуникации в гражданском обществе // Вести. Рос. ун-та дружбы народов. — М., 1994. - № 1. - С. 110-117.
77. Грамши А. Избранные произведения. — М.: Политиздат, 1980. — 422 с.;
78. Грамши А. Тюремные тетради: В 3 ч. — М., 1989. — Ч.1.

79. Гринев В. Экономическая и социальная политика: Вопросы и ответы. — К., 1997. — 28 с.
80. Громадянське суспільство (огляд) // Ї, 2001. — № 21.
81. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення /В. Ф. Сіренко, В. І. Тимошенко, Т. І. Ковальчук та ін.; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. — К.:Логос, 1997. — 124 с.
82. Громадянське суспільство і правова держава, проблеми становлення: Зб. наук, праць / І. М. Моїсєєв (ред.); Національна академія внутрішніх справ України. — К.: Міжнар. фін. агенція, 1997. - 78 с.
83. Громадянське суспільство як здійснення свободи. Центрально-східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. — Львів, 1999.
84. Гуманізм. Людина. Свобода: Тези доп. людинознавчих філософських читань, 23-25 травня 1991р. / АН УРСР. Інститут філософії та ін.; Ред. кол.: В. С. Мовчан (голова) та ін.. — Дрогобич, 1991. — 252с.
85. Давидович В. Е. Социальная справедливость: идеал и принцип деятельности. — М.: Политиздат, 1989. — 254 с.
86. Дашутін Г.П., Михальченко М.І. Український експеримент на терезах гуманізму. — К.: Парламентське видавництво, 2001. — 336 с.
87. Демократия, социальное государство, рыночная экономика: Материалы семинара, 30. 10-7. 11. 1993г., Учеб. центр "Хаус Виснек", Бухенбах под Фрайбургом /И. Трутанов (ред.); Фонд им.Ф. Эберта, Кооперация СНГ. — Варшава, Б. г. — 56 с.
88. Дем'яненко Б. Л. Тоталітарні режими ХХ століття: системний аналіз нацистської моделі (1933-1945 роки): Автореф. дис...канд. політ. наук: 23. 00. 02 / НАН Украни, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. — К., 1998. — 18 с.
89. Дети-преступники: Воры, убийцы, террористы, попрошайки / За ред. Нечаева А.М. та ін. — Минск, 1996,

90. Дешиця А. Б. Трансформація тоталітарного режиму в Україні; Теорія і практика: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23. 00. 01/ ЛДУ ім. І. Франка, — Львів, 1995. — 23 с.
91. Джилас М. Лицо тоталитаризма. — М.: Новости, 1992. — 539с.
92. Дмитриева Г.К. Международная защита прав женщины. —К., 1985. - С.34-35
93. Долженков О. О. Утвердження тоталітаризму в Україні: нариси політичної історії / Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова, Луганський ін-т внутрішніх справ МВС України. — Луганськ, 1997. — 53 с.
94. Дубко Е. Л., Титов В. А. Идеал, справедливость, счастье. — М.: Изд-во МГУ, 1989. - 188 с.
95. Духно Н.А., Ивакин В.И. Понятие и виды юридической ответственности // Государство и право. — М., 2000. - № 6. — С. 12-17.
96. Дюмон Л. Эссе об индивидуализме / А, Д. Гарькавый: Пер. сфр. — Дубна: Феникс, 1997. — 302 с.
97. Енкарнасьйон О. Місіонери Токвіля // Ї. — 2001. — № 21.
98. Ермолаев Н. М. Общество социальной справедливости. — К.: Политиздат Украины, 1983. — 120 с.
99. Ермоловская О. Ю. Социальная защита как фактор стабилизации жизненного уровня населения в условиях трансформационной экономики: Дис... канд. экон. наук: 08. 09. 03 / ХГУ.— Х., 1996. — 168с.
100. Ерошкин М.И., Попов Л.А. Административно-правовая охрана общественного порядка. - Л., 1973. - С.8.
101. Етюддержавознавство. Теоретико-методологічні засади / Ю.І. Римаренко, Л.Є. Шкляр, С.Ю. Римаренко. — К, 2001. — 264 с.
102. Журавский В. С. Политический процесс в Украине: анализ, поиски, решения / И. Тимошенко (отв. ред.). — К.: УФІМБ, 1995. — 128 с.
103. Журавский В. С. Политическое развитие Украины: Субъектыи объекты. — К.: Логос, 1995. — 63 с.

104. Журавський В. С., Кучеренко О. Ю., Михальченко М. І. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. — К., 1998. - 264 с.
105. Загальноукраїнська Декларація основних прав і свобод людини та громадянина: Проект / М. І. Малишко та ін. (підгот.). - К., 1993. - 14 с.
106. Законодавство України про правоохоронні органи за станом на 15 квітня 2000 року. - К., 2000;
107. Звонков І. Ю. Становлення і розвиток соціологічної теорії соціального конфлікту: концептуальні проблеми соціологічного аналізу: Автореф. дис... канд. соціол. наук: 22. 00. 01 / Харківський держ. ун-т. — Х., 1998. — 18 с.
108. Ігнать'єв М. Про громадянське суспільство // Сучасність. —Київ; S. Orange (N. J.), 1995. - №10. - С. 70-77.
109. Ішмуратов А. Т. Конфлікт і згода: Основи когнітивної теорії конфліктів / Міжнародний фонд "Відродження". — К.: Наук. думка, 1996. — 190 с.
110. Калашников С.В. Охрана общественного порядка и формирование гражданского общества в России // Право и политика. - М., 2001. - № 3. - С.81.
111. Калашников С.В. Проблемы обеспечения конституционных прав и свобод личности в условиях становления в России гражданского общества и деятельность органов внутренних дел // Право и политика.- М., 2001. - № 10. - С. 106-107.
112. Карась А. Етика свободи і солідарності у громадянському суспільстві // Ї. - 2001. - № 21.
113. Карась А. Розвиток демократії як здійснення громадянського суспільства // Ї. 2001. - № 20. – С.97.
114. Карпов М. В. Социалистический тоталитаризм: (Штрихи к полит.-экон. портр.). — М.: Изд-во РОУ, 1996. — 48 с.
115. Киселев Г. С. Трагедия общества и человека: Попутка осмысления опыта сов. истории. — М.: Наука, 1992. — 118 с.

116. Кін Д. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. – Київ, 2000. – С. 78
117. Кістяківський Б. Держава і особистість / Вибране. – Київ: Абрис, 1996. – С. 252
118. Козловский В. В., Федотова В. Г. В поисках социальной гармонии: (Социал. справедливость и социал. ответственность). —Свердловск: Изд-во Урал, ун-та, 1990. — 205 с.
119. Колесников С. В., Усанов В. И. Справедливость социализма. — М.: Сов. Россия, 1986. — 175 с.
120. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Державне будівництво та місцеве самоврядування. – К., 2000.
121. Колодій А. Розвиток громадянського суспільства // Ї. - 2001. - № 20. – С.32
122. Колодій А.Ф. Концепція громадянського суспільства: проблема узгодженості теоретичних підходів та емпіричних моделей // Громадянське суспільство як здійснення свободи. – Львів, 1999. – С.21–38.
123. Колодій А.Ф. Перешкоди на шляху інституціалізації громадянського суспільства в Україні // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні. Матеріали міжнар. Нак.-практ. конф. Київ, 30 травня 2003 р. – К., 2001. – Т. 1.
124. Конституція України. – К., 1997.
125. Корниенко В. А. Эволюция политического идеала: Опыт истории / Винниц. гос. технич. ун-т. — К.: Винница, 1996. —264с.
126. Косевцов В. О., Бінько І. Ф. Національна безпека України: проблеми та шляхи реалізації пріоритетних національних інтересів. — К., 1996. — 54 с.
127. Костенко Ліна. Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала. – К., 1999.
128. Костицький В. Політичні партії в системі "громадянське суспільство і держава" // Право України. — К., 1995. — №12.- С. 32-34.

129. Кочесоков Р. Х. Феномен тоталитаризма. — Ростов н/Д: Изд-во Рост, ун-та, 1992. — 99 с.
130. Кравченко А.И. Социология. — Екатеринбург. — 2000.
131. Кравченко Л. В., Мороз Б. И. Гарант обновления общества. — К.: Политиздат Украины, 1989. — 189 с.
132. Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). — К.: "ARG-UKRAINE", 1996. - 793 с.
133. Кремень В., Ткаченко В. Україна: Шлях до себе: Проблеми суспільної трансформації. — К.: Друк, 1998. — 466 с.;
134. Кривоцюк П. С. Формування громадянськості особи: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23. 00. 03 / Одеський ун-т ім.І.І. Мечникова. — О., 1993. — 15 с.
135. Кроки до громадянського суспільства. Концептуальні підходи до розвитку громадянського суспільства в Україні / за ред. В.П.Рубцова, А.В. Шестакової, О.О. Ціпуринди, Т.О. Снрбинської. — К.: Українська академія універсології, 2004. — 256 с.
136. Кузнецов Г.А. Нравственно-правовое воспитание подростков. — Саратов, 1989.
137. Культура України. — Харків. — 1993.
138. Лавринчук І. Принципи рівних можливостей — і у правових прописах, і на практиці.// Віче. - 2000. - № 9. - С. 57.
139. Лейст О. Э., Мачин И. Ф. Гражданское общество и современное государство // Вести. Моск. ун-та. Сер. 11, Право. — М., 1995. — №4. - С. 28-36.
140. Лещенко Л. Національні інтереси України та її зовнішньополітична стратегія // Політика і час. — 1992. — №7. — С. 12-17.
141. Лившиц Ю. М., Соотла Г. Парадоксы справедливости. — Таллинн: Периодика, 1989. — 174 с.
142. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. — К.: Основи, 1994. — Т.1. — 630 с. — Т.2. — 559 с.

143. Литвин В. М. Україна: політика, політики, власть: На фонеполітичного портрета Л. Кравчука. — К.: Альтернативи, 1997. - 335 с.
144. Личная безопасность. - Смоленск, 1997; Гідність: захисти себе сам: порадник - довідник для громадян України / М.С.Рижий та ін. - К., 2001 та ін.
145. Лівоцентристська перспектива України: 36. експертних матеріалів / Інститут громадянського суспільства. — К., 1997. —48с.
146. Лісовий В.С. Культура – ідеологія – політика. – К., 1997. – 350 с.;
147. Локк Д. Сочинения: В 3 т. – М.: Мысль, 1988. – Т.1. – 622 с. – Т.2. – 560 с. – Т.3. – 668 с.
148. Лукин Ю. Ф. Из истории сопротивления тоталитаризму в СССР(20-80-е гг.). — М.: Изд-во МГУ, 1992. — 203 с.
149. Макаренко Є.І. Судові та правоохоронні органи України. - Дніпропетровськ, 2000. - С. 7-8;
150. Макиавелли Н. Государь. – Алматы: ВШП „ЭДИЛЕТ”, 2001. – 226 с.
151. Малько А.В. Дисциплина и политика // Право и политика. – М., 2001. - № 3. – С. 40.
152. Мамут Л.С. Народ в правовом государстве. – М.: Норма, 1999. – С. 136.
153. Мамут Л.С. Социальное государство с точки зрения права //Государство и право. – М., 2001. - №7. - С. 12.
154. Маркс К. Критика Готской программы. – М.: Политиздат, 1989. – 46 с.
155. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е. – М., 1973. – Т. 3.
156. Медведчук В. Політична еволюція як сенс демократії // Наша газета+, 2001.– 16 березня. – № 11(100).
157. Международно-правовое обеспечение безопасности человека (По материалам "круглого стола") // Государство и право. - М., 2001. - № 6. - С. 99.

158. Мельник М. И. Политическая активность личности в системе национальной безопасности Украины: Дис... д-ра социол. наук: 22. 00. 04 / АН Украины, Институт социологии. — К., 1992. - 299 с.
159. Миль Д. Основы политической экономии. — М.: Прогресс, 1980. — 495 с.
160. Мирошниченко Г. А. Социальная справедливость как объект политологического исследования (историко-теоретический аспект): Дис... канд. полит, наук: 23. 00. 01 / Киев, ун-т им.Т. Г. Шевченко. - К., 1992. - 147 с.
161. Митрошенков О. А. Онтология гуманизма и тоталитаризма. — М.: Союз, 1993. - 239 с.
162. Михайлева Е. Г. Политическая элита посттоталитарного общества: социологический портрет (на примере Харьковского региона): Дис... канд. социол. наук: 22. 00. 01 / ХГУ. — Х., 1997. — 264 с.
163. Михальченко М., Самчук З. Україна доби межичасся. Близк та убозтво куртизанів. — К.: Відродження, 1998. — 288 с.
164. Михальченко Н., Андрущенко В. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991-1995. — К. — 1996.
165. Молдован В.В. Правоохоронні органи. - К., 1998. - С. 4-6;
166. Молодь і закон. — Київ., 1992.
167. Монтескье Ш. Избранные произведения. — М.: Госполитиздат, 1955. — 800 с.
168. Мордовец А.С., Магомедов А.А., Силантьева Л.В., Чинчиков А.А. Права человека и деятельность органов внутренних дел. — Саратов, 1994. — 38 с.
169. Морен Э. О природе СССР: Тоталитарный комплекс и новая империя. — М.: Наука для общества, РГГУ, 1995. — 220 с.
170. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставрояні, Л. Шкляр та ін. — К.: Генеза, 1995. — 607 с.
171. Наркомафии: Производство и распространение наркотиков. — Минск, 1998.

172. Національна безпека України, 1994-1996 р.р. / О. Ф. Белов, І.Ф. Бінько, С. І. Пирожков та ін. — К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 1997. — 197 с.
173. Нерсесянц В.С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. — М.: Енорма-Инфра, 2000. — С. 159.
174. Нечаева А.М. Детская безпризорность — опасное социальное явление //Государство и право. —М., 2001. №6, с.57-60.
175. Новгородцев П.И. Право на достойное существование. - М., 1998.
176. Общественные организации, право и личность. — М., 1981. — С.338.
177. Ожеховська В.М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. —К., 1996., с. 57-58.
178. Основи демократії / За ред. А. Колодій. — К.: Ай Бі, 2002. — 684 с.
179. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. — К. — 1996.
180. Паламарчук В. М. Соціальна трансформація суспільства і національні інтереси України. — К., 1995. — 34 с.
181. Парсонс Т. Система современных обществ. — М.: Аспект-Пресс, 1998. — 270 с.
182. Пасько Я. І. Громадянське суспільство: світоглядні версії та історичне втілення (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис... канд. філос. наук: 09. 00. 03 / НАН України, Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди. — К., 1998. — 16 с.
183. Патнам Р. Творення демократії — К., 2001.
184. Пахарев А. Лидерство в политике. — К., 1998. — 96 с.
185. Пейн Т. Права людини. — Львів: Літопис, 2000. — 288 с.
186. Перегудов С. Гражданское общество в политическом измерении // Мировая экономика и междунар. отношения. — М., 1995. - № 12. - С. 74-85.
187. Перспективи паритетної демократії у політико-правовому полі України / В. О. Лозовий та ін. (наук, ред.); Академія правових наук України, Харківський Центр жіночих досліджень. —Х., 1997.-155с.

188. Петелина И.В. Институт прав и обязанностей граждан в российской правовой системе // Право и образование. – М., 2001. – № 4. – С. 105.
189. Печенев В. А. Истина й справедливость. — М.: Политиздат, 1989. - 254 с.
190. Платон. Государство // Сочинения: В 3 т. – М. Мысль, 1971.
191. Пойченко А. М., Ребкало В. А., Хворостяний О. І. Конфлікт уполітичному житті сучасної України: теорія і технологія розв'язання/ Українська академія держ. управління при Президентові України, — К., 1997. — 94 с.
192. Политические настроения накануне выборов, Украина, декабрь 1997 / М. Погребинский (ред.); Киевский центр политических исследований и конфликтологии. — К., 1998. — 238 с.
193. Политология. (Ред. проф. М.А.Василика). – М., 1999.
194. Політична безпека України: концептуальні засади та система забезпечення / В. Г. Кремень, І. Р. Білько, С. І. Головащенко. - К., 1998. - 91 с.
195. Політологічний енциклопедичний словник / В. П. Горбатенко, А.Г. Саприкін, Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін (ред); НАНУ України, Інститут держави і права. — К.: Генеза, 1997. — 395 с.
196. Полохало В. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств. – К., 1995.
197. Попович М.В. Нарис історії культури України. – К.: АртЕк, 2001. – 728 с.
198. Поппер К. Открытое общество и его враги: В 2 т. – М.: Культурная инициатива, 1992. – Т.1. – 446 с. – Т.2. – 525 с.
199. Почепцов Г. Тоталитарный человек: Очерки тоталитарного символизма й мифологии. — К.: Глобус, 1994. — 152 с.
200. Право. Ускорение. Справедливость: Сб. ст. / Редкол.: В. Й.Новоселов (отв. ред.) й др. - Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. - 157 с.
201. Правова держава Україна: Проблеми, перспективи розвитку: Короткі тези доповідей та наук. повідомлень респ. наук-практ. конф. 9-11 листопада

- 1995 р. / М. І. Панов та ін. (відп. ред.); Національна юридична академія України. — Х., 1995. — 365 с,
202. Правова держава: 36. наук. пр. — К., 1997. — 364 с.
203. Правова основа нової політичної системи України / В. С. Журавський (упоряд.); А. Р. Мацюк (відп. ред.). — К.: Логос, 1996. - 136 с.
204. Правовое государство, личность, законность / В. С. Нерсисянц, Г.В.Мальцев, Е. А. Лукашева й др.; Российская правовая академия, НИИ правовой политики и проблем правоприменения. — М., 1997. — 253 с.
205. Проблемы дальнейшего укрепления социалистической законности в деятельности органов внутренних дел. - К., 1986;
206. Проблемы правовой ответственности государства, его органов и служащих («Круглый стол» журнала «Государство и право» // Государство и право. — М., 2000. - № 4. — С. 15.
207. Проблемы социальной справедливости в межнациональных отношениях: [Сб. ст.] / АН СССР, Ин-т философии; [Редкол.:Ф. Т. Константинов (отв. ред.) й др.]. — М., 1989. — 117с.
208. Проценко О., Чепинога В. Походження свободи (осмислення витоків та розвитку концепцій громадянського суспільства) /Наукове товариство ім. В. Липинського. — К.: Смолоскип, 1996.— 140 с.
209. Радьяр Д. Планетаризация сознания: от индивидуального к целому. — М.: REFL-book; К.: Ваклер, 1995. — 304 с.
210. Распределительные отношения и социальная справедливость: Сб. ст. / Л. С. Ржаницына (отв. ред.); АН СССР, Ин-т экономики- М.: ИЭ, 1989. — 158 с.
211. Раушер А. Частная собственность в интересах человека труда: Ее значение для личной свободы и социального порядка. — М.: Дело, 1994. — 64 с.
212. Резник Ю.М. Гражданское общество как феномен цивилизации. — Ч. II. — Теоретико-методические аспекты исследования. — М. — 1998.
213. Римашевская Н. М., Римашевский А. А. Равенство или справедливость. — М.: Финансы и статистика, 1991. — 159 с.

214. Рисіч І. Л. Демократія в Україні до і після 1985 року (історико-політологічний аналіз): Дис... д-ра політ, наук: 23. 00. 02/ НАН України, Інститут національних відносин і політології. - К., 1996. - 469 с.
215. Россия на порге XXI века: Современные проблемы национально-государственного строительства. – М., 1996. - С. 3-5
216. Руссо Ж.-Ж. Трактаты. – М.: Наука, 1969. – 704 с.
217. Рутгайзер В. М. Социальная сфера: проблемы планирования.— М.: Экономика, 1989. — 238 с.
218. Саламатов В., Косолапов В., Гірник А. Національні інтереси України: структура суб'єктивних уявлень // Вісн. АН України. - 1994. - №1. - С. 72-76.
219. Самсонова Т. Н. Справедливость равенства и равенство справедливости: Из истории западноевропейской утопической мысли XVI-XIX вв. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1996. — 134 с.
220. Самсонова Т.Н. Российские реформы и колебания национального сознания // Социально-политический журнал. – 1998. - № 6. – С. 36.
221. Светличный А. Л. Ценностно-смысловая сфера личности и особенности ее конфликтности: Дис... канд. психол. наук:19. 00. 01 / ХГУ. - Х., 1997. - 160 с.
222. Свобода слова в Україні: стан, проблеми, перспективи: Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 10 квітня 1997р. — К.: Парламентське видавництво, 1997. —136 с.
223. Селиванов В.М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. – К.: Видавничий дім “Ін Юре”, 2002. – С. 177.
224. Селіванов В., Щедрова Г. "Громадянське суспільство" та деякі погляди на нього у західній політології // Право України. — К.,1995. — № 11. - С. 22-30, 68.
225. Селіванов М.П., Хруппа М.С. Антинаркотичне законодавство України: Історія, теорія, коментар. – К., 1997.

226. Силина Т. Бегство из страны развитого феодализма // Киев. ведомости. — 1998. — 2 декабря.

227. Симоненко И. Формирование и смена политической парадигмы. — Х., 1995. — 39 с.

228. Симоненко С. П. Общественное мнение как регулятор отношений между обществом и государством: Автореф. дис... канд. филос. наук: 09. 00. 01 / ХГУ им. А. М. Горького. — Х., 1989. — 16 с.

229. Синюхова Т.В. Правовая культура // Теория государства и права. Курс лекций. — Саратов, 1995. — С. 478.

230. Синюченко М. И. Особенности проведения государственной политики занятости в Украине / НАН Украины, Институт экономики промышленности. — Донецк, 1997. — 20 с.

231. Сиренко В. Ф. Интересы — власть — управление / АН УССР. Ин-т государства и права. — К., 1991. — 156 с.

232. Сисмонди-де Ж. Новые начала политической экономии или о богатстве в его отношении к народонаселению. — М.: Соцэкгиз, 1937. Т.1. — 386 с.

233. Скиба В. І. Утилітаризм і свобода: філософсько-правовий аналіз/ НАН України, Інститут історії України. — К., 1997. — 227 с.

234. Скрипнюк О. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. — К., 2000.

235. Слесарева Г.Ф. Права человека как ценность демократического гражданского общества // Права человека в диалоге культур. Материалы научной конференции. — М.: РГГУ. — 1998.

236. Смелзер Н. Социология. — М., 1994.

237. Соловьев О. Моделирование будущего или человек и его сознание в структуре объективной реальности. — Луганск: Изд-во Восточноукр. гос. ун-та, 1997. — 322 с.

238. Сопильник А. Н. Новая Украинская Идея. — Мариуполь, 1997.-44с.

239. Сорокин П.А. Человек, цивилизация, общество. — М., 1992.

240. Сохранит ли человечество человечность.- М., 1989. – С. 9-12;
241. Социализм: прошлое и настоящее/ Е. А. Амбарцумов, И. М. Клямкин, А. М. Мигранян и др. — М.: Наука, 1990. — 152 с.
242. Социализм: социальная справедливость и равенство / А. П. Бутенко, Л. С. Дегтярь, В. П. Киселев и др.; Отв. ред. А. П. Бутенко; АН СССР, Ин-т экономики мировой соц. системы, —М.: Наука, 1988. - 219 с.
243. Социальная политика в период перехода к рынку: проблемы и решения / М. Дмитриев (ред.); Московский Центр Карнеги. - М., 1996. - 168 с.
244. Социальная справедливость и проблемы перехода к рыночной экономике: Сб. ст. / Рос. акад. наук, Ин-т социол.; Редкол.: В. З. Роговин (отв. ред.) и др. — М.: ИС, 1992. —199 с.
245. Социальные права человека: Документы и материалы Совета Европы. — М., 1996. — Ч. 1: 1996. — 173 с.; Ч. 2: 1996. —128 с.
246. Социальные проблемы, трудовые конфликты и рабочие организации в СНГ. Россия. Казахстан. Украина. Белоруссия /А. М. Кацва (отв. ред.); РАН, Ин-т сравнит. политологии и проблем рабочего движения; Центр социальных движений. — М., 1994. - 180 с.
247. Социальные проблемы: оценка и пути решения. — К.: Наук.думка, 1995. — Кн. 2. Социальная политика / О. Ф. Новикова,Ю. А. Буздуган, А. И. Омоша и др. — 1995. — 101 с.
248. Соціалізація особистості: Міжкафедральний зб. наук. ст. /А. І. Капська (ред.); Національний пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 1998. — 294 с.
249. Соціально-політична ситуація в Україні: Поступ п'яти років/ В.Г.Кремень, Д. М. Безлюда, В. Д. Бондаренко. — К., 1996.- 107 с.
250. Соціологія: наука про суспільство. – Харків. – 1996.
251. Співак В. М. Правова держава: ідейні витoki та проблеми побудови в Україні: Матеріали наук.-практ. конф., квітень 1997 р./ Київ. держ. техніч. ун-т будівництва і архітектури. — К.:Наук. думка, 1997. — 55 с.

252. Становление институтов гражданского общества: Россия и международный опыт: Матер. междунар. симпоз., 31 марта —1 апреля 1995 г. - М., 1995. - 367 с.

253. Супрунюк І. В. Конституційно-правові засади діяльності Верховної Ради України по забезпеченню основних прав і свобод громадян: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 02 / Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. — Х., 1997. - 17 с.

254. Тагиев А.С. Некоторые актуальные проблемы законности и правопорядка в современной правовой науке // Право и политика. - М., 2001. - № 8. - С.9

255. Танасюк А. В. Механизм функционирования общественного мнения в системе социального контроля (программа социологического исследования): Дис... канд. социол. наук: 22. 00. 01/ НАН України, Ін-т соціології. — К., 1995. — 197 с.

256. Тарапов И. Е. Наше общество и власть: Вопросы управления.- Х.: Фолио, 1997. - 103 с.

257. Тарас А.Е. Правое воспитание старшеклассников. – Минск., 1988.

258. Тарасов О. В. Міжнародні неурядові організації в системі світового громадянського співтовариства: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12. 00. 10 / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 1995. — 19 с.

259. Тейлор Ч. Непорозуміння: дебати між лібералами і комунітаристами // Сучасна політична філософія. Антологія. – К.: Основи, 1998.

260. Теория государства и права. - М., 2000. - С. 546 - 562.

261. Тер-Акопов А.А. Юридическая безопасность человека в Российской Федерации // Государство и право. - М., 2001. - № 9. - С. 13.

262. Тимошенко С. О. Демократія як культурно-історичний процес: Дис... канд. філос. наук: 09. 00. 03 / Київ, ун-т ім. Т. Г. Шевченка. — К., 1996. — 153 с.

263. Тихонова Е. А., Котюк В. А. Социализм и социальная справедливость. — К.: Политиздат Украины, 1988. — 174 с.

264. Тойнбі А. Дослідження історії: В 3 т. – К.: Основи, 1995. – Т.1. – 589 с. – Т.2. – 499 с. – Т.3. – 598 с.
265. Токвіль А. Про демократію в Америці. – К.: Видавничий дім „Всесвіт”, 1999. – С. 412–418.
266. Томенко М. Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії. – К., 1995. – 103 с.
267. Тоталитаризм в Европе XX века: Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления / Я. С. Драбкин, Н. П. Комолов, В. В. Дамье и др. — М.: Памятники ист. мысли, 1996. - 540 с.
268. Тоталитаризм и социализм: Сб. ст. / АН СССР, Ин-т философии; Отв. ред. В. П. Перевалов. — М.: ИФАН, 1990. — 144 с.
269. Тоталитаризм: Ист. опыт Вост. Европы: Сб. ст. / РАН, Ин-т славяноведения и балканистики, Науч. центр общеслав. исслед.; Отв. ред. В. В. Марьина. — М.: ИСБ, 1995. — 286 с.
270. Троуэр Д. К гражданскому обществу: государство, идеология, религия и гражданская религия в России и США // Отечественная история. - М., 1995. - № 2. - С. 176-181.
271. Туманов В.А. Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе // Государство и право. – 1993. - № 8. – С. 52.
272. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: 36. ст. / С. І. Білокінь (відп. ред.) та ін.; НАН України, Інститут історії України. — К., 1996. — Вип. 2. - 200 с.
273. Україна на шляху до незалежності і демократії: Темат. зб. праць викладачів, студентів і аспірантів іст. факультету/ М.М. Алексівець та ін. (ред.); Тернопільський держ. пед. ін-т, Іст. факультет. — Тернопіль, 1996. — 322 с.
274. Україна: етнонаціональна палітра суспільного розвитку: Словник-довідник / Ю. І. Римаренко та ін. — К., 1997. — 271 с.
275. Україна: минуле, сучасне, майбутнє: Матеріали конференції 16 бер. 1996 р. / Соціал-Національна Партія України. — Львів, 1996. - 103 с.

276. Українська нація і етнічні меншини: перспективи інтеграції в громадянське суспільство та майбутнє Східної Європи / А.В. Орлов (ред.); Інститут національних відносин і політології НАН України, Наукова рада з проблем національних відносин НАН України. - К., 1994. - 44 с.

277. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / О. М. Мироненко, Ю. І. Римаренко, І. Б. Усенко, В. А. Чехович. — К.: Либідь, 1997. — 559 с.

278. Формула справедливості: Соціал. пробл. в зеркале сов. печати: Дайджест. — М.: Профиздат, 1990. — 108 с.

279. Фукуяма Ф. Примат культури // Ї. — 2001. — № 21.

280. Хабермас Юрген. Демократія. Разум. Нравственность. // Московские лекции и интервью. — М. — 1995.

281. Хайек Ф. Право, законодавство та свобода. В 3 т. Т.1. Правила та порядок. - К., 1999.

282. Хорос В. Гражданское общество: общие подходы // Мировая экономика и международные отношения. — М., 1995. — №11.- С. 49-59.

283. Хорошковський В. І. Чи можливе "українське чудо"? : Економічні підвалини національного відродження. — К.: Укр. пропілеї, 1996. — 256 с.

284. Цалін С. Д. Принцип свободи волі в історії соціальної філософії та філософії права. — Х.: Основа, 1998. — 328 с.

285. Цветнов А. В. Управление социально-политическими процессами. Технология избирательных компаний, лоббирования, общественной деятельности. — М.: Палея, 1995. — 134 с.

286. Ціцерон М.-Т. Про державу. Про закони. Про природу богів. — К.: Основи, 1998. 746 с.

287. Чебакова С., Васильев О. Н. Изменения в массовом сознании при переходе от традиционного общества к гражданскому // История и современные проблемы общества и человека. — Волгоград, 1995. — С. 68-73.

288. Чумак В. М., Камінський І. І., Чумак В. А. Україна — Росія: Між стратегічним партнерством і конфліктністю. — К., 1997.— 67 с.

289. Шаккум М. Телекратия // Социалистическая Россия. – 1997. – 22-29 марта.
290. Шевченко В. О., Іващенко М. М. Концепція національних інтересів України / О. П. Стремоухов (ред.). — К.: Слов'янський світ, 1996. — 64 с.
291. Шкляр Л. Е. Етнонаціональні чинники державотворення: політологічний аналіз: Автореф. дис... д-ра політ. наук. — К., 1996. - 40с.
292. Шморгун О. О. Україна: шлях до відродження (економіка, політика, культура). — К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1994. - 208 с.
293. Шопенгауэр А. Афоризмы житейской мудрости. – М., 1989.
294. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. – К.: Основи, 1998. – 479 с.
295. Шумпетер І. А. Капіталізм, соціалізм і демократія / В. Ружицький, П. Тарашук (пер. з англ.). — К.: Основи, 1995. — 528с.
296. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство і соціальна демократична, правова держава: становлення, функції, тенденції розвитку в сучасній Україні: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23. 00. 02 / НАН України, Інститут національних відносин і політолог. — К., 1996. — 35 с.
297. Юридические гарантии прав личностей Российской Федерации (По материалам “круглого стола”) // Государство и право. – М., 2000. - №11. -С. 97